

Національна академія наук України
Відділення історії, філософії та права
Інститут історії України

**С. В. Віднянський,
О. Є. Лисенко,
А. Ю. Мартинов**

**УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТ.
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ФРОНТИРИ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЕКСТРЕМИ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ**

Аналітична доповідь

Київ – 2022

УДК 908(477).327.304.4

Науковий проєкт виконується за напрямом «Підтримка пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок», що фінансується за бюджетною програмою КПКВК 6541230 «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень».

С. В. Віднянський, О. Є. Лисенко, А. Ю. Мартинов.

Український проєкт. Цивілізаційні фронтири та соціокультурні екстремі ХХ – початку ХХІ століть. Аналітична доповідь. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. 128 с.

У запропонованій аналітичній доповіді автори розглянули актуальну проблему впливу цивілізаційних фронтів та соціокультурних екстрем на українське державотворення в ХХ – початку ХХІ століть. Зазначається, що розвиток цивілізаційних фронтів цього хронологічного періоду був пов'язаний із специфічним часово-просторовим континуумом на кордонах між Європою та Євразією, між демократією та авторитаризмом. Пасіонарна енергетика цих фронтів визначала екстремальні відхилення в ідеології, політичних та економічних практиках, що вартувало чималих демографічних жертв та робило історичний процес нелінійним і дискретним. Показано, як ідеологічні екстремі вплинули на ідеологію українського державотворення. Більшовицький проєкт у насильницький спосіб перервав еволюційний розвиток модерного українського національного державотворення. Детально висвітлено особливості еволюції західного українського порубіжжя у міжвоєнну добу. На прикладі зіткнення цивілізаційних фронтів у роки Другої світової війни розкрито гуманітарну трагедію українського суспільства та проблеми національного державотворення. Проаналізовано процес уніфікації цивілізаційних фронтів після завершення Другої світової війни. Розглянуто проблеми перебування цивілізаційної суб'єктності незалежної України на фронті між демократичним Заходом і тоталітарним Сходом. Подано рекомендації для розвитку державної політики у сфері інформації, історичної політики та зовнішньої політики України.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
29 листопада 2022 р., протокол № 6.*

Рецензенти: *Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*

Я.В. Верменич, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

О.П. Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

ISBN 978-617-14-0011-5

© Інститут історії України
НАН України, 2022

© С.В. Віднянський, 2022

© О.Є. Лисенко, 2022

© А.Ю. Мартинов, 2022

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Цивілізаційні фронтири на території сучасної України: особливості просторово-часового континууму ХХ – початку ХХІ століть . . .	9
Розділ 2. Вплив ідеологічних систем на трансформацію уявлень про українські цивілізаційні фронтири	13
Розділ 3. Радянський/Більшовицький проєкт для України як цивілізаційне відхилення та експеримент	32
Розділ 4. Західний сегмент українського порубіжжя у міжвоєнну добу: виклики асиміляції та пошук відповідей на них	37
Розділ 5. Зсув українських цивілізаційних фронтирів крізь призму гуманітарних екстрем Другої світової війни	81
Розділ 6. Уніфікація цивілізаційних фронтирів за часів УРСР.	110
Розділ 7. Незалежна Україна: перебування цивілізаційної суб’єктності на фронтірі між Європою та Євразією	115
Висновки	125
Рекомендації	126

ВСТУП

Від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір та фронтрна територія у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів, різних цивілізаційних спільнот. Вона, зокрема, з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Українці, а також поляки і литовці, зокрема, історично вважаються вартівими Європи від російського імперського завоювання.

Іншою особливістю історії України є те, що основними засобами існування, а також вагомими чинниками у національно-визвольній боротьбі українців протягом століть були балансування між різними військово-політичними потугами, пошуки союзників, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. Це виявлялося під час тривалої боротьби Литви, Польщі, Угорщини, Османської та Російської імперій і Габсбурзької монархії за українські землі впродовж минулих століть, у реакції на їхнє протиборство тодішньої української політичної еліти та через його наслідки для українського народу. Таким чином, традиційна періодизація української історії виглядає досить обґрунтованою: так звана княжа доба IX-XIV ст.; польсько-литовська доба до Хмельниччини; далі – до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. – гетьманська доба; XIX ст. – період бездержавності й українського національного відродження; згодом – етап розвитку українських земель у складі імперій і сусідніх держав у XX ст. У різні часи українські землі належали Скіфській державі, Боспорському царству, Монгольській імперії, Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Молдовському і Трансильванському князівствам, Кримському ханату, Австро-Угорській монархії, Російській імперії, а після Першої світової війни – ще й Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині та СРСР.

Водночас, Україна впродовж багатьох століть була східною брамою Європи, що сприяло формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності українського етносу/народу. Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів: географічний – між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу, гідрографічний – між басейнами Балтійського й Чорного морів, соціально-економічний – між осілим землеробством і кочівниками, етнорелігійний – між слов'янами-християнами й тюрками-мусульманами, культурний – між цивілізаціями Заходу і Сходу. Суперечливий процес глобалізації актуалізував проблеми цивілізаційних кордонів, по периметру яких часто відбуваються різноманітні конфлікти.

На засіданні «Американської історичної асоціації» в 1893 р. професор історії університету штату Вісконсин Фредерик Тернер презентував концепцію «фронтиру» (рухомого кордону) в історії Сполучених Штатів Америки. Фронтиром було названо кордон «вільних земель», який зміщувався на «Дикий Захід» у процесі просування до узбережжя Тихого океану американських переселенців. Фронтир в американській історії був «рухомих кордоном»¹. Коли на початку ХХ століття були досягнуті географічні межі, і територія США простяглася до узбережжя як Атлантичного, так і Тихого океанів, фронтиром стали називати, наприклад, внутрішні межі розвитку індивіда та суспільства, за які вони мають виходити, аби поширити цивілізацію за межі її початкового географічного ареалу.

Якщо Ф. Тернер трактував фронтир у руслі стику цивілізаційних потоків, зіткнення старого і нового, колонізації/освоєння «порожнього» цивілізаційного простору², то сучасні спеціалісти надають цій дефініції ширших значень. Деякі з них інтерпретують фронтир як лінію, що для місцевих, (тобто регіональних) інтересів визначає межі співпраці, навіть коли кордони стають предметом політичного зацікавлення, а також як взаємопроникнення і суперечливе поєднання різних культурно-цивілізаційних практик, територія зустрічі та контактів різних культур і цивілізацій³. Деякі зарубіжні історики стверджують, що коли «кордони розуміються як конкретні і всеохоплюючі лінії розмежування суверенітетів, суспільств, країн, народів, безпеки, культури, економіки тощо, то фронтир можна уявити як незриму просторову ризик, до меж якої розповсюджується спільність ідентичності населення, що виходить за межі державних кордонів». На нашу думку, ці поняття будуть співпадати лише у випадку максимальної бар'єрності державних кордонів чи за наявності відкритих конфліктів між населенням. Таким чином «фронтир є динамічнішим поняттям, здатним набувати нові форми і характеристики»⁴. Наприклад, І. Кондаков розглядає проблему фронтиру крізь призму культурно-цивілізаційної ідентичності, що трактується як «ідентичність найвищого рівня, помітно домінує над нижчими (регіональною, локальною, етнографічною). Однак сама структура культурно-цивілізаційної ідентичності та деякі її властивості можуть варіюватися в залежності від регіональних та географічних особливостей. У загальному вигляді структуру культурно-цивілізаційної ідентичності (стосовно будь-якої цивілізації) можна поділити на 3 ключові елементи: менталітет культури і цивілізації, їхні локальність і глобальність, що витворюють у своїй сукупності тріаду.

¹ Frederick J. Turner. The Significance of the Frontier in American History // [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-\(1893\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-(1893))

² Тернер, Ф. Фронтир в американской истории. М., 2009. С. 304.

³ Gasparini, A. Belonging and Identity in the Europe and Border Towns: Self-Centered Borders, Hetero-Centered Borders // *Journal of Borderland Studies*. 2014. С. 167.

⁴ Пастюк А.В. Фронтири в культурно-цивилизационной идентичности приграничных регионов России и Украины // *Казанский педагогический журнал*. 2015. № 4. С.62.

Ці три різні, але взаємопов'язані модуси однієї і тієї ж (локальної) ментальності складаються в залежності від того ціннісно-смиислового контексту, в якому вони історично перебувають, – переважно інтерлокального, інтралокального і глобального⁵. На регіональному рівні може особливо рельєфно виявлятися фрагментація ідентифікації різних груп мешканців. А. Гриценко і М. Крилов наголошують на тому, що на процесах самоідентифікації населення у порубіжжі позначаються історичні, соціальні, географічні, культурні, економічні особливості певного регіону, що впливає на сприйняття ним власної цивілізаційної приналежності і культури. Водночас прикордонні райони підлягають дії додаткових чинників, що визначають вектори культурно-цивілізаційної ідентичності місцевих жителів, зокрема такі: рівень контактності і бар'єрності кордонів, особливості цивілізаційної ідентичності і культури сусідньої держави, ступінь налагодженості комунікацій і зв'язків між населенням. Серед особливостей самоідентифікації населення прикордонних районів дослідники виокремлюють явище транскультурної комунікації, в якому «на перший план виходить процес «переходу межі» від однієї культурної єдності до іншої. За кожної транскультурної інтеракції завжди може передбачатися певний двосторонній, взаємо-зворотній зв'язок. У випадку, коли йдеться про міжкультурну комунікацію між двома і більше культурними єдностями, вже за визначенням має місце «перехід межі», але це має характер взаємного обміну»⁶.

На переконання В. Грибовського, термін «фронтір» підкреслює «ентропію державної влади і характерної для центру суспільної організації на периферії, де постають розмаїття гібридних, синкретичних форм соціальності та культури, переважання гнучкого звичаю над кодифікованим правом, збільшення варіативності індивідуальної поведінки й підвищення мобільності населення»⁷. Вітчизняні фахівці (А. Брехуненко, С. Леп'явко та інш.) вважають більш придатним для осмислення історичних процесів в Україні концепцію О. Латгімора, що гнучкіше пояснює феноменологію «порубіжжя»⁸.

Концепт мультифронтиру репрезентований В. Денисенком та А. Домановським. У їхньому трактуванні фронтір є зоною більш-менш сталої взаємодії на стику кількох принципово відмінних соціальних структур, внаслідок якої трансформуються старі або виникають нові структури. У відповідності до різноманіття вихідних елементів дослідники виокремлюють п'ять типів

⁵ Кондаков, И.В. Цивилизационная идентичность России: сущность, структура и механизмы // Вопросы социальной теории. 2010. Т. IV. С. 283.

⁶ Крылов М.П., Гриценко А.А. Региональная и этнокультурная идентичность в российско-украинском и российско-белорусском порубежье: историческая память и культурные трансформации // Лабиринт. Журнал социальногуманитарных исследований. 2012. № 2. С. 28- 42.

⁷ Грибовський В. Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола «Компаративні фронтіри: світовий і вітчизняний вимір» (К.: Критика, 2015. – 376 с.). Режим доступу: <http://archive.is/gvAsy>

⁸ Брехуненко В.А. Фронтір. // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т.10. С. 335-337.

фронтирів: політичний, правовий, економічний, етнічний та ментальний (релігійно-ідеологічно-ціннісний). При цьому вони наголошують, що «фронтири виникають саме між суспільствами (чи групами суспільств), а не створеними ними політіями. Під політією ми розуміємо будь-яку соціально-політичну організацію, здатну до тривалого існування та самозахисту, як-от: плем'я, вождівство, держава та різноманітні інші форми. Структура суспільства, на межі якого розташований фронтір, виглядає наступним чином: гартленд – гінтерланд – ближній фронтір (тут ми використовуємо термінологію класичної геополітики, яка, попри всю критику останніх ста років, засвідчила свою дієвість); гартленд (осереддя) – центральна частина політії з повноцінно функціонуючими інститутами та усталеними загальноприйнятими правилами для населення; гінтерланд (“внутрішня земля”, запілля) – периферійна частина політії, проміжна між центром та фронтіром, на яку формально поширюються правила гартленду, але життя якої фактично зазнало фронтіризації. Фронтір для довшого існування вимагає наявності «свого» запілля, звідки можна було б черпати ресурси – передовсім демографічні, але також й економічні. Фронтір без гінтерланду приречений, тож за домінування над останнім можлива боротьба між фронтірними громадами та центральними інститутами з гартленду. Якщо через певний регіон одночасно проходять кілька різних Великих фронтірів, які виникли на стику не двох, а трьох чи більше спільнот, то такий стан можна окреслити терміном мультифронтірність, а саму зону контакту – Мультифронтіром⁹.

Найбільш продуктивною, з нашого погляду, слід вважати парадигму фронтіру, що спирається на культурно-цивілізаційні маркери й має об'єктом різні людські спільноти, об'єднані етнополітичними, конфесійними, ментальними, аксіологічними чинниками. Такий фронтір є чутливим до суспільно-політичної тектоніки, динамічним, сповненим внутрішньої напруги, готовності великих спільнот людей до активування своїх узгоджених дій і латентної потенції соціально-політичних змін.

* * *

Отже, Україна постала як держава на цивілізаційному фронтірі між класичною Європою, яка бере свої витоки з римсько-античної спадщини, та Євразією, яка увібрала в себе соціокультурний спадок азійських кочових народів, помножений на владні традиції Візантійської імперії. Тож найдавнішою екстремою, яка поділяє український державний простір, є фронтір між православ'ям (переважно емоційним «платонічним» світосприйняттям) та католицтвом (домінантно «аристотелівським» раціональним світоглядом). Вітчизняний історик Я. Грицак нагадує, що «українська ідентичність зародилася на українському фронтірі, і її символом стали місцеві козаки»¹⁰. Козаки були загальноєвропейським явищем. Україна вже тоді фактично була східним

⁹ Денисенко В., Домановський А. Мультифронтір: нова схема української історії. Український інститут майбутнього. 13.07.2022. // <https://uifuture.org/publications/multy-frontyir-nova-shema-ukrayinskoyi-istoriyi/>

¹⁰ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К., 2021. С.215.

фронтиром Європи. Водночас «на українських землях не було жодної території, на яку би не претендували одночасно щонайменше два націоналізми і дві імперії»¹¹. Внаслідок цього виникає стратегічне питання: яким чином використати соціальну конфліктну енергію, яка внаслідок такої конфліктної конкуренції продукується на межі вимушеної взаємодії між цивілізаційним фронтиром і соціокультурними екстремами, з метою творчого державного будівництва.

Історичний процес формування модерної української політичної нації та національної європейської державності максимально ускладнювався під впливом тоталітарних ідеологій та соціокультурних поділів. Вони спотворювали політичну культуру та обмежували потенціал громадянського суспільства. Дослідження зазначених процесів вимагає застосування відповідних методологічних інструментів з метою узагальнення історичного досвіду та розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення державної політики, спрямованої на консолідацію української нації.

Зауважимо, що фронтири, як правило, не дуже топографічно точні, вони позначають ментальну політичну і культурну межу. Я. Грицак пише, «якщо нанести на сучасну карту України зони інтенсивного польського «наступу на Схід», то стає очевидно, що це зони різної інтенсивності вживання української мови, які також збігаються з лініями поділів під час президентських виборів 1991-2010 років. Євромайдан і російсько-українська війна притупили ці лінії, але не скасували їх зовсім»¹².

Процес модернізації як магістральний шлях історичного розвитку після Великої французької революції кінця ХУІІІ століття стимулював державотворення народів Східної Європи, включно з українцями. Без національної держави немає органічної модернізації. Щоб стати модерним, спочатку треба стати національним. Дійсно, ключовими питаннями модерної колективної ідентичності залишаються: «Ким ми були?», «Ким ми є?», «Ким ми прагнемо бути?»¹³.

Статус сучасної української держави на фронті Європи як захисника ключових європейських цінностей є джерелом вразливості до російської агресії в усіх її проявах. Брутальне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. максимізувало підтримку європейської інтеграції та євроінтеграційного курсу України (якщо на початку листопада 2021 р. вступ України до ЄС підтримували 62% громадян України, то на початку березня 2022 р. ця підтримка зросла до 86%, а на початку серпня – до 92%) і зумовило те, що переважна більшість українців у цьому питанні вже критично не диференціюються за регіональними, мовними, соціальними та іншими ознаками¹⁴.

¹¹ Там само. С.216.

¹² Там само. С.102.

¹³ Ткаченко В.М. Україна: quo Vadis – куди йдемо? К., 2017. С.67.

¹⁴ Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення // <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya>

Орієнтація на об'єднану Європу за цих обставин є запорукою стійкості та здатності українців до боротьби з російськими окупантами, ментальною формою захисту від небезпечного географічного сусідства з РФ, а також від російських зазіхань на українську національну історію. Фронтири, як символи спільного минулого, формують зв'язок із колективною пам'яттю. Європейська інтеграція на прикладі досвіду країн Центральної Європи показує, що вона здатна змінювати екстремальні ідеологічні доктрини на кшталт соціалізм проти капіталізму, робітники проти власників, імперіалісти проти революціонерів тощо і що її прихильники підтримують демократичні цінності. Чіткий зв'язок між європейськими прагненнями українців і демократичними цінностями свідчить про щирість європейського вибору українського народу. Після закінчення російсько-української війни саме євроінтеграційні прагнення українців будуть надійно блокувати будь-які спокуси сповзання до авторитаризму й тоталітаризму. І це дуже важливо, адже домінуючою ідеологічною моделлю кінця ХХ – початку ХХІ століття стала глобальна боротьба за демократію, захист прав людини проти політичного зла та морального релятивізму.

Розділ 1

Цивілізаційні фронтири на території сучасної України: особливості просторово-часового континууму ХХ – початку ХХІ століть

Поняття цивілізація в системі гуманітарних наукових дисциплін має багато різних визначень та досить заплутану семантику значень. Воно походить від латинського слова *civilis* – громадянський, гідний, вихований. Смысловое розуміння цього поняття суттєво змінювалось на різних історичних етапах. По-перше. У широкому розумінні *цивілізований* – це форма існування живих істот, наділених розумом. По-друге. У вузькому значенні термін вживається в трьох основних смислах: історичні типи культур, локалізовані у часі і просторі; етапи історичного генезису людського суспільства, а також рівень розвитку певної матеріальної та духовної культури – наприклад, антична цивілізація, сучасна цивілізація; це також і все людство, котре є світовим соціальним феноменом.

Отже, поняття цивілізація з'явилося за доби Просвітництва і стало одним із мета-концептуальних понять Модерну. Одні вважають його автором французького політика Мірабо, інші шотландського просвітителя Фергюсона. Останній ще в 1767 р. у «Нарисі історії громадянського суспільства» визначив цивілізацію як новий етап в історії людства, який настає з виникненням приватної власності. Натомість маркіз Мірабо у праці «Друг законів» (1757 р.) визначає поняття цивілізація як пом'якшення моралі, поширення знань, покликаніх дотримуватись загальних правил та законів співжиття.

У ХІХ столітті поняття цивілізований почало означати секуляризовану та раціоналізовану форму життя, моральні засади якого визначались розрахунком. Нецивілізованим вважалось життя від сотворіння світу до кінця епохи середньовіччя, а також спосіб життя неєвропейських народів. У цьому сенсі,

звичайно, діяв комплекс західного центрizmu, який з часів культурного розквіту Афін, а потім апогею влади Римської імперії відділяв цивілізованих громадян від решти варварських народів. Водночас ідеї східного центрizmu упродовж тривалого часу також були притаманними так званій Серединній Китайській імперії. До того ж, східні цивілізації принаймні на 6-8 тис. років старші за нинішню зразкову західну цивілізацію. Загалом від періоду Просвітництва до сьогодення можна виділити два головні тлумачення поняття цивілізація: по-перше, як етап історичного процесу, який якісно більш прогресивний, ніж так званий варварський початковий період всесвітньої історії; по-друге, як конкретна соціальна спільність (локальна цивілізація), або все людство (глобальна цивілізація).

Ф. Бродель визначає поняття цивілізації як особливу форму організації колективного життя людей, якій властиві ієрархічність, впорядкованість основних цінностей, які є факторами розвитку цивілізації. У цьому сенсі податки, які збирає держава, є ціною збереження цивілізованої організації соціуму як громадянського суспільства. Локальні цивілізації розглядаються Броделем як сукупність історичних, географічних, соціокультурних особливостей, які перешкоджають одній цивілізації схрещуватись з іншою.

Освальд Шпенглер у кризовий період світової історії (1914–1922 рр.) працював над масштабною історіософською працею «Сутінки Європи». По суті, він започаткував найважливіші концептуальні та методологічні підходи до вивчення цивілізаційної проблематики. У тлумаченні Шпенглера цивілізація – це неминуха доля культури. Саме культура як морфологічний організм, який проходить стадії народження, розквіту та поступового занепаду, становить праженомен існуючих цивілізацій Сходу і Заходу. Таким чином було закладено фундамент соціокультурного підходу до аналізу локальних цивілізацій¹⁵.

Впродовж 1934–1961 рр. британський історик А. Тойнбі в 12-томній праці «Дослідження історії», на відміну від напівмістичного шпенглерівського підходу, запропонував більш раціональне бачення компаративного аналізу історії локальних цивілізацій. Водночас він зберіг концептуальне бачення фаз розвитку цивілізацій від народження до занепаду. Тойнбі нарахував 47 цивілізацій трьох поколінь та виділив п'ять живих цивілізацій: західну, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну¹⁶.

З іншого боку, спостерігається заглиблення в проблематику історії повсякденності західної цивілізації¹⁷, висвітлення гендерних аспектів європейської цивілізації¹⁸. Зокрема, на думку С. Гантінгтона, Західна цивілізація дорожцінна не тому, що вона універсальна, а тому, що вона унікальна. Він аргументовано доводить, що історичний розвиток західної цивілізації був унікальним та неповторним досвідом. У цьому сенсі він є протиприродним для інших

¹⁵ Див.: Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. М., 1993.

¹⁶ Див.: Тойнби А. Постигение истории. М., 1990.

¹⁷ Див.: Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992.

¹⁸ Gisela Bock. Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München. 2000.

цивілізацій, які не випробували його на собі. Розглядаючи розвиток глобальних конфліктів упродовж історії, Гантінгтон зазначав, що спочатку конфлікти вибухають між правителями держав, які намагались приєднати нові території до своїх володінь. Після Великої французької революції основними суб'єктами конфліктів стають нації. Після Другої світової війни настав час конфлікту ідеологій, проявом чого стала «холодна війна». Її закінчення висунуло на порядок денний *конфлікт цивілізацій*. Гантінгтон наголошував, що різниця між цивілізаціями складалась століттями, вони більш фундаментальні та стабільні, ніж протириччя ідеологічні та класові, менше піддаються змінам. Тому сучасні глобальні конфлікти будуть зсуватись від політичних та ідеологічних кордонів на лінії дотику різних локальних цивілізацій. Ця концепція пов'язала конфліктологію з культурологією та геополітикою. Формою реалізації ідеї конфлікту цивілізацій розглядається концепція багатополюсного світу. Єдиний полюс сили, репрезентований трансатлантичною європейсько-американською цивілізацією, вважається гарантом глобальної безпеки та стабільності. Натомість виникнення багатьох центрів сили деякі теоретики міжнародних відносин пов'язують із загостренням боротьби між ними та глобальною нестабільністю¹⁹.

Вирок, який історія винесла радянській комуністичній моделі, змінив Україну, світ та Європу не тільки ідеологічно, а й політично та географічно. Нарешті були зруйновані штучні фронтири, які «холодна війна» створила в Європі, розділивши її народи. Західні європейці стрімко розвивали економіку під американським військовим захистом. Регіональні культурні відмінності в сучасній Європі, звичайно, мають значення, але більш важливими є економічні відмінності. Приблизно в XVI столітті Східна Європа стала аграрною периферією Західної Європи, на атлантичному узбережжі якої зароджувалась капіталістична система²⁰.

Характерною особливістю і головною відмінністю теорії світ-системного аналізу від загалом неісторичних теорій, які упродовж тривалого часу домінували в соціології, є осмислення сучасних глобальних і транснаціональних процесів з точки зору історичної ретроспективи останніх 500 років всесвітньої історії. Саме тоді в Європі, а потім і в глобальному масштабі виникла особлива історична система, в основі якої перебуває єдиний розподіл труда і рушійною силою якої є перманентне накопичення капіталу – тобто йдеться про сучасну світ-систему або капіталістичну світ-економіку. Специфічною рисою капіталістичної світ-економіки є безперервне накопичення капіталу, що передбачає встановлення ієрархічно нерівного розподілу, коли капіталістичні виробники, спираючись на підтримку держави, монополізують певні види виробничої діяльності (а саме провідні галузі виробництва). В результаті останні концентруються в певних зонах, які стають полем концентрації найбільших капіталів, утворюють зону ядра капіталістичної світ-економіки. Крім монополізації та концентрації найбільш технологічно розвинутих виробництв, їй

¹⁹ Lawrence F. Kaplan, William Kristol. The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission. San Francisco. 2003. С.150.

²⁰ Wallerstein I. World-System Analysis. London, 1999. С.19.

притаманні також централізовані та потужні державні структури, вільна, коштвна робоча сила, високий рівень споживання на душу населення. Зона ядра панує над іншими частинами світ-системи – периферією та напівпериферією. Периферія, порівняно з ядром, характеризується наявністю низько прибуткових і тому немонополізованих видів виробництв, підпорядкованих законам ринкової конкуренції, слабкими державними структурами, поширенням позаекономічного примушування та низьким рівнем споживання. В осьовому розподілі праці периферія відіграє роль постачальника сировини та дешевої робочої сили для ядра світ-системи. Нееквівалентний обмін між двома зонами є головним механізмом передачі додаткової вартості від периферії – ядру. Аби підтримати достатньо високий рівень накопичення капіталу, ядро постійно намагається інтегрувати до світ-системи як периферію нові регіони земної кулі, які раніше не належали до світ-системи. На перший погляд теорія І. Валлерстайна з його поділом світу на центр та периферію виключає можливість виникнення різних полюсів сили, які володіли б приблизно однаковим потенціалом. Але водночас політичні уточнення зазначеної теорії визнають, що періоди тотальної гегемонії в світ-системі відносно нетривалі, порівняно з періодами боротьби за гегемонію. Отже, більш стабільною видаватиметься майбутня багатополіска модель світу²¹.

Відхід США з Європи після 1918 р. спричинив повторення військових злочинів у роки Другої світової війни. Після 1945 р. цей негативний досвід західноєвропейцями був врахований, і США стали тим вирішальним важелем балансу сил, який вберіг Європу від гарячої війни. Виникла трансатлантична спільнота ліберальних демократичних цінностей. Трансатлантизм змінив традиційні уявлення про поділ Європи на західну і східну, що особливо яскраво проявилось після 1989 року. Декілька хвиль розширення Європейського Союзу і Північноатлантичного альянсу зсунули frontiри Заходу безпосередньо на західний кордон України. Внаслідок цього Росія, до її відкритої збройної агресії проти усієї території України 24 лютого 2022 р., розглядала Україну як буферну «сіру зону». Агресивна ідеологія путінського шизофашизму/рашизму знову поставила Україну та Європу перед екзистенційним «гамлетівським» вибором: бути чи не бути. На цивілізаційних фронтах історія зафіксувала чимало насильства та військових конфліктів, які не сприяли виникненню сильних демократичних політичних інститутів. С. Гантінгтон визначав інституціоналізацію як «процес набуття організаціями та процедурами цінності та стабільності»²². Соціокультурні екстремі можуть продукувати проблеми з формуванням стабільних демократичних політичних інститутів. Як правило, «без сильних політичних інститутів суспільству бракує засобів, щоб сформувати й реалізувати свої спільні інтереси. Таким чином, здатність створювати політичні інститути тотожна здатності формувати суспільні інтереси»²³. Цивілізаційні frontiри досить часто стають фронтами зіткнення цивілізацій.

²¹ Див.: Hopkins T.K., Wallerstein I. *The Age of Transition: Trajectory of the World-System*. London. 1996.

²² Гантінгтон С. *Політичний порядок у мінливих суспільствах*. К., 2020. С. 31.

²³ Там само. С.40.

Розділ 2

Вплив ідеологічних систем на трансформацію уявлень про українські цивілізаційні фронтири

Інтенсифікація міжнародних зв'язків в умовах глобалізації актуалізує проблему міжкультурного діалогу між ліберальною демократією та різними формами авторитаризму. Цей діалог потрібно розуміти у широкому сенсі як процес взаємодії у різних сферах суспільного життя, включно з політичною, економічною, соціокультурною складовими, зокрема, й у контексті взаємовпливів уявлень про минуле, сучасне й майбутнє.

За цих обставин складнішими стають міжцивілізаційні контакти, за яких на зміну конфліктам навколо національних, класових, демографічних ідентичностей приходять системні соціокультурні протиріччя, які набувають локального і навіть цивілізаційного виміру. Ментальність формують політичні інститути, географічне середовище, соціальні структури суспільства, його культура. Менталітет не набувається індивідом від народження, він культивується не лише стосовно установок, а й культури. Під поняттям культура розуміємо сукупність способів і методів матеріальної і духовної людської діяльності, які втілені у матеріальних і духовних носіях, які передаються наступним поколінням. Аби соціальна група набула колективну ідентичність вона має мати спільне уявлення про минуле.

Важливим фактором стабільності державного устрою залишається система цінностей, яка поділяється більшістю членів суспільства. Неможливо змінити суспільні норми шляхом їхньої трансформації у окремих членів суспільства. Потрібно забезпечити зміну лідерів громадської думки. Справжнім лідером стає не той, хто хоче, аби за ним йшли, а той, за ким люди йдуть добровільно. Громадську думку представляє як правило інтелігенція, тобто працівники розумової праці, яка вимагає спеціальної освіти. Ідеологія є продуктом політичної активності соціальних груп, які діють в конкретно-історичній ситуації. Німецький соціолог Карл Мангайм визначав ідеологію як «трансцендентні буття уявлення, зміст яких де-факто ніколи не досягає реалізації»²⁴.

Урбанізація, підвищення рівня грамотності й освіченості населення та його охоплення засобами масової інформації зумовлюють зростання запитів та очікувань, які, якщо їх не задовольнити, спонукають індивідів та групи до участі у політичному житті. Ідеологічні системи покликані забезпечувати адаптивність суспільно-політичної системи, яку вони обслуговують. Ідеологія покликана виконувати певну функцію. Коли потреба у цій функції зникає, ідеологія переживає глибоку кризу. Ідеології необхідно знайти для себе нову функцію, або змиритися із занепадом. Як правило, політичній системі, яка не має засобів, щоб змінювати себе, бракує також засобів, щоб себе зберегти. Тоталітарні ідеологічні системи орієнтувались на урбанізацію, індустріалізацію, секуляризацію, освіту, розвиток медіа. С. Гантінгтон підрахував

²⁴ Мангайм К. Ідеологія та утопія. К., 2011. С.13.

час, витрачений на модернізацію. «В Англії ця стадія тривала 183 роки – з 1649 до 1832 року. У Сполучених Штатах, країні, яка другою вийшла на шлях модернізації, – 89 років – з 1776 до 1865-го. Серед тринадцяти країн, які стали на шлях модернізації під час наполеонівського періоду (1789–1851), середня тривалість цієї стадії становила 73 роки»²⁵. Поступ тоталітарних режимів на тлі кризи індустріального суспільства руйнує громадянське суспільство, втручається в життя кожної сім'ї і пересічного громадянина. Передумови цього поступу обумовлюються глибокою соціально-економічною кризою, вакуумом влади, корупцією, колективним озлобленням, втратою почуття безпеки, ностальгією за «сильною рукою». Демократичні суспільства не застраховані від такого регресу. Тим паче, що одного разу вже з цими проблемами впоратися в рамках ліберально-ринкової системи не вдалося. У світі постмодерних західних демократій спостерігаємо щось на зразок втоми від політики. Громадяни, які звикли до сервісу в усіх сферах життя, стають споживачами демократії, втомленими від безкінечних політичних дебатів. Внаслідок цього кількість членів політичних партій зменшується і абсолютно виключено, щоби партії могли фінансуватися лише за рахунок членських внесків. Це ще більше псує імідж партій в очах звичайних виборців.

Поступово змінюються ментальні та соціокультурні параметри функціонування ліберальної демократії. У США у середині 1950-х років кількість «білих комірців» переросла кількість «синіх комірців». Глибинною соціальною зміною стає прекарізація, тобто заміна постійного працевлаштування з гарантованими посадовими окладами на нестабільне, без довгострокових гарантій, коли відносини між роботодавцем і працівниками врегульовуються не повноцінним контрактом, а короткостроковою угодою, як от трудовий договір, одноразове замовлення послуг, тощо. Це призводить до існування в умовах постійної соціальної і матеріальної нестабільності. Соціальний клас, що виник внаслідок прекарізації, називають прекаріатом. Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії.

Система масових комунікацій зробила технічно можливою цілеспрямовану ідеологічну індокринацію суспільства. Засоби масової інформації зробили можливим процес перетворення утопій на масову ідеологію заради волюнтаристської зміни соціальної реальності у напрямку максимальної керованості. Розвиток державно-монополістичного капіталізму відбивався у масовій свідомості у вигляді віри в те, що джерелом прогресивної організації соціуму може бути головним чином партійно-державна влада. Тоталітарні політичні еліти сприймають раціонально-індустріальне бачення загальної мети. Масова колективна свідомість одночасно може залишатись на общинно-колективному рівні та визнанні безумовного підкорення індивіда колективу на тлі соціального відчуження, розпаду традиційних зв'язків і девальвації цін-

²⁵ Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. С. 59.

ностей. Тоталітаризм – це спокуса фальшивого єднання, сильної влади, здатної на просте рішення накопичених проблем. Маргіналізація суспільств відбувалась на основі втрати соціально-культурної ідентичності. Натомість важелем механістичного цілеспрямованого впливу на соціальний та економічний розвиток стали масові політичні партії. Вони обіцяли розв'язати всі суспільні протиріччя та ліквідувати її джерела. Політичними рисами тоталітарної системи стали наявність політизованого та ідеологізованого апарату соціального нагляду і примусу, масовий терор і залякування населення. Тоталітарний період починається з приходу до влади партій вождистського типу, які підкорюють собі державні інститути, спотворюють їх власним ідеократичним впливом і зливаються з ними з метою реалізації утопічних політико-ідеологічних доктрин.

Визначальними соціокультурними ідеологічними екстремами став радянський тоталітаризм з ознаками: 1) офіційна ідеологія, яка охоплює всі важливі сфери людського існування й підтримується усіма громадянами. Ідеологія ґрунтується на категоричному неприйнятті існуючих у «старому світі» порядків і згуртуванні заради побудови «нового світу» шляхом насильства; 2) єдина масова партія на чолі з диктатором, яка стоїть над бюрократичною державною організацією, або повністю з нею зливається. Законність, підкорена вождю; 3) система терористичного поліцейського контролю, спрямованого не тільки проти ворогів режиму, а й окремих суспільних груп і класів; 4) контроль партії над усіма засобами масової інформації. Контроль над мораллю і особистим життям громадян; 5) повний контроль партії над збройними силами держави. Постійна мобілізація населення на реалізацію поставлених владою цілей; 6) централізоване керівництво економікою та суспільними організаціями. Легітимність режиму обумовлюється його підтримкою масами. Можна допустити, що фундаментом справжньої тоталітарної диктатури може бути ліквідація приватної власності, що дало можливість Й. Сталіну максимально централізувати владу в руках правлячої номенклатури. Сталінському оточенню і бюрократії заради досягнення цієї мети був потрібен культ Сталіна. Марксизм-ленінізм виник як реакція проти буржуазної демократії. Націонал-соціалізм та італійський фашизм сформувались як проти буржуазної демократії, так і проти марксистсько-ленінського інтернаціоналізму. Для Сталіна партія була орденом мечоносців всередині радянської держави. Найважливішими з усіх масових організацій із погляду всіх моделей тоталітаризму були молодіжні організації і професійні спілки. Молодіжні організації забезпечували індоктринацію тоталітарною ідеологією системи освіти. У нацистів комуністична віра в прогрес і майбутнє викликала нерозуміння. Вони всюди бачили ознаки розпаду й занепаду. Сталінізм у боротьбі за світле комуністичне майбутнє забезпечив втручання тоталітарних практик в усі сфери життєдіяльності. Натомість для фашистської Італії з її боротьбою за відродження величчя Римської імперії та для нацистської Німеччини з боротьбою за реванш німецької раси виявилось достатньо політичного рівня структурування без соціально-класової та економічної сфери суспільства. Будь-яка модель тоталітаризму

містить внутрішній конфлікт між потребами вільного розвитку економіки й мобілізаційною політичною системою. Антропологічний компонент тоталітаризму полягає в прагненні до повної переробки і трансформації людини у відповідності з його ідеологічними установками. Важливими інструментами цього процесу є жорсткий контроль над свідомістю людини, її думками, внутрішнім світом. Маса декласованих елементів не повинна була становити загрозу правлячому режиму. Мистецтво відіграло роль зброї в ідеологічній боротьбі. Й. Фіхте зауважував, що «німці і всі інші народи їхніх поглядів у світовій історії перемогли тому, що їх надихало вічне: натхненні вічним завше й неодмінно перемагають тих, кому до нього байдуже. Перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу»²⁶.

Утім, не менш важливо мати на «ідеологічному ринку» пропозиції/ідеї, які відповідають потребам формування модерної нації і національної державності. В Україні і в українців такі державницькі ідеї формувалися поступово й досить складно та суперечливо, що було зумовлено здебільшого тим, що, як слушно наголошують дослідники, навіть на початку ХХ ст. українці «являли собою класичний приклад соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація отримала структурний характер у тому сенсі, що навіть на територіях, де дана група складала переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів»²⁷.

Важливе місце в історії України та розвитку українського проекту/ідеї займали друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – період становлення капіталізму в Росії та Австро-Угорщині після ліквідації кріпацтва та національно-культурного відродження в Україні. Для українців це був період, коли, як наголошував М. Драгоманов, «поступ цивілізації в Україні, навіть у чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства». Поряд із загостренням соціально-економічних суперечностей та диференціації населення (утворення буржуазії та пролетаріату за рахунок зубожілого селянства) в обох імперіях, до складу яких входили українські землі, домінуючими в громадсько-політичному житті були проблеми: ліквідація феодальних пережитків, загострення протистояння різних верств населення, поширення ідей просвітництва, лібералізму та соціалізму, національно-культурне відродження пригноблених народів імперій, насамперед слов'янських і в тому числі українського.

Щодо українського національно-культурного відродження, то першу спробу перейти від культурницького до політичного етапу визвольного руху в Україні зроблено Кирило-Мефодіївським товариством у 1845–1847 рр. Члени товариства М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак, О. Навроцький, П. Куліш, Т. Шевченко та інші (близько 100 представників) у статуті-програмі «Книзі буття українського народу», головним ідеологом і автором якої був

²⁶ Йоган Г. Фіхте. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини // Націоналізм. Антологія. К., 2000. С.54.

²⁷ Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). К., 1996. С. 5

Микола Костомаров (1817–1885), чітко висловили політичні цілі, які на багато десятиріч визначили головні напрями українського національного відродження. Поряд із критикою абсолютизму, в тому числі російської самодержавної влади, в статуті Товариства визначалася стратегічна мета – збудування незалежної української республіки в складі «цілого союзу слов'янства» – федеративного союзу, і ставилося завдання поширення християнського громадського устрою, свободи та рівності, де б не було «ні царя, ні пана». Щоправда, серед членів Товариства існували розбіжності щодо засобів досягнення кінцевої мети: представники ліберального напрямку на чолі з М. Костомаровим і П. Кулішем орієнтувалися на поступову еволюцію суспільства через розвиток культури і просвітництва, а більш радикальні члени на чолі з Тарасом Шевченком закликали до революційних методів боротьби. Загалом, недовготривала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства вкотре показала, що українство не покидало надії у спробах відновити свою участь у політичному житті. Як зазначав Михайло Грушевський, Товариство спробувало сформулювати українську ідею в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу і свободи, конкретизуючи їх з боку українського національного інтересу.

Поряд з М. Костомаровим, автором понад 200 наукових праць, спрямованих на пробудження політичної самосвідомості українського народу, видатне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні другої половини XIX ст. посідає постать Михайла Драгоманова (1841–1895) – першого українського свідомого європейця і не менш свідомого українця, якого також можна назвати першим українським політологом у повному розумінні цього слова. У своїх творах він наголошував, що «для правильного розвитку народів їм треба мати державну незалежність», а в підготовленому проекті Конституції замість самодержавства пропонував парламентську владу в Росії із Земським Собором на чолі. М. Драгоманов актуалізував після досвіду Кирило-Мефодіївського товариства проблему відсутності адекватної української ідеології державного будівництва у форматі національно-державницької ідеї. Цікаво відзначити, що розроблена Драгомановим разом із М. Павликом та С. Подолинським і опублікована у 1880 р. у «Громаді» національно-політична програма, яка моделювала майбутню українську державність, була використана при розбудові Української Народної Республіки у 1917–1918 рр.

Наприкінці XIX ст. набирає поширення революційно-демократична течія в політичному житті України, яскравим представником якої був Іван Франко (1856–1916) – письменник, учений, один із засновників першої в Україні політичної партії – радикальної партії у Галичині. У своїх наукових працях він намагався осмислити етапи виникнення і становлення держави та влади. Спочатку І. Франко під впливом німецьких соціал-демократів відстоював ідею «народної держави», але на початку XX ст. доходить висновку: «Ні соціал-демократична, «народна» держава, коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила б раю на землі, а була би в найбільшій разі великою завадою для дійсного поступу». Висуваючи принцип федералізму, Франко при цьому категорично стверджує, що держава взагалі «не може мати місця в майбутньому

суспільному ладі». Тому він відкидає марксистську тезу про необхідність існування на певних історичних етапах держави диктатури пролетаріату. Водночас, виходячи із розуміння держави як форми організації політичної влади, І. Франко слушно зауважує, що існування держави неможливе без наявності в ній адміністративного прошарку. А звідси існування соціалістичної держави розглядав виключно як панування адміністративного прошарку з вчорашніх революціонерів, що стверджує в суспільстві соціальну нерівність.

Загалом, український мислитель спирався не на класові цінності, а на загальнолюдські ідеали гуманізму. Федералізм для нього – це суспільство, де панує свобода, хоча нею досягнення повного громадського щастя практично неможливе через, насамперед, природу людини. Визначальними принципами для Івана Франка є гуманізм і солідарність народів (невипадково його вважають осердям культурних зв'язків українства зі світом свого часу). Саме вони, на його думку, характеризують прогрес суспільства, і тому є можливим і доцільним здобуття влади мирним шляхом, через освіту, участь у буржуазних парламентах, залучення до боротьби і політичної діяльності найширших верств населення. Отже, як митець і громадський діяч І. Франко відстоював ідею незалежної України, пробуджував національну свідомість і національну гідність українського народу.

Чільною постаттю в історії української політичної науки і культури кінця XIX – початку XX ст. був Михайло Грушевський (1866–1934) – видатний історик і громадсько-політичний діяч, у 1917 р. – голова Української Центральної Ради, президент УНР. Творчість М. Грушевського надзвичайно багатогранна, а внесок у висвітлення історії України і з'ясування «українського питання» – неocenimий. Зокрема, в працях «Всесвітня історія», «Визволення Росії і українське питання», «Очерк истории украинского народа» він виступав проти драгоманівського федералізму слов'янських народів, вслід за В. Антоновичем вимагав відособлення України від російської держави, стверджуючи, що «не може бути вільною Росія, якщо не відпустить Україну». М. Грушевський також запропонував своє бачення етапів становлення української держави та розкрив чинники її формування. Він відмовився від класового підходу до висвітлення української історії, взявши за основу державницькі ідеї та змагання. Згідно з його періодизацією, перший етап історії України – це Руська держава із центром у Києві в IX–XII ст., а пізніше у Галичі в XII–XIV ст., другий – «грандіозна проба» держави Богдана Хмельницького, третій – період Української Центральної Ради та Української Народної Республіки.

На особливу увагу заслуговують погляди М. Грушевського на національне питання з наголосом на необхідність демократичного його розв'язання: «без перетворення Росії у вільний союз народів немислиме повне оновлення її». Вчений розробив федеративну концепцію, наполягаючи на здійсненні принципу національно-територіальної автономії як основи нового державного ладу, політичні інститути якого повинні спиратись на принципи федералізму або конфедералізму. На відміну від драгоманівського розуміння федерації, що базуватиметься на історико-економічному регіоналізмі, Грушевський вважав,

що вона повинна опиратись на етнічний принцип, а адміністративно-територіальним одиницям – округам – має надаватися право місцевого самоврядування згідно з розробленою ним моделлю територіального устрою. Отже, М. Грушевський розробив цільну суспільно-політичну теорію будівництва держави, сформулював українську ідею, що пов'язана із ідеєю національної свободи, і мав значний вплив на розвиток української політичної думки. Але й Грушевському були властиві ідеологічні утопічні уявлення на зразок того, що можлива широка автономія України в її етнографічних межах у федеративному зв'язку з демократичною російською республікою. Проте Грушевському належить важлива ідеологема: «я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм»²⁸.

Суттєву роль у формуванні суспільно-політичної думки на території України, зокрема в поширенні ідеї державності української нації, мали українські політичні партії, що почали створюватися наприкінці XIX і початку XX ст. Однією з перших таких партій була Русько-українська радикальна партія (її очолювали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький), яка у своїй програмі, ухваленій 29 грудня 1895 р. у Львові, проголосила, що «здійснення цих її ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійності русько-українського народу, і повним необмеженням прав його рішати самому в усіх справах, що його дотикають». Також у Львові в 1899 р. за ініціативою М. Грушевського, І. Франка, Ю. Романчука, Ю. Охримовича було створено Українську націонал-демократичну партію, в програмі якої одним із головних завдань ставилося питання про шляхи розв'язання проблеми українців Австро-Угорщини. Зокрема, стосовно Закарпаття в ній зазначалося: «...Змагати, щоби серед угорських українців викликати надійний національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоби загрити їх до вживання, плекання рідної мови, до боротьби проти денационалізації та до культурної, економічної й політичної праці в користь українського народу Закарпаття». А у 1899 р. була заснована Українська соціал-демократична партія, делегат якої на з'їзді австрійської соціал-демократії у м. Брно заявив, що її метою є «вільна держава українського люду, українська республіка». Ці ідеї були введені у програми українських партій Галичини: радикальної, націонал-демократичної і соціал-демократичної²⁹.

На Наддніпрянщині ідею самостійної України підтримала спочатку Революційна українська партія (РУП), заснована 11 лютого 1900 р. у Харкові радикально налаштованою українською молоддю. За дорученням РУП харківський адвокат М. Міхновський у 1900 р. видав у Львові брошуру «Самостійна Україна», в якій вперше відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право її народу на самовизначення. Ідея самостій-

²⁸ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. С.247.

²⁹ Див.: Боднар В.Л., Вегеш М.М., Худанич В.І. Історія української державності (навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв). Ужгород, 1996. С. 70-81.

ності держави висувалася ним як найголовніша, з романтичним ідеалом – «одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна, демократична Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»³⁰. Головною причиною нещастя української нації Міхновський називав «брак націоналізму серед широкого загалу її»³¹. Щоправда, вже у своїй програмі РУП висловились лише за автономію України після повалення царизму в складі майбутньої федеративної російської республіки.

Автономії, демократичних свобод і конституційного правління добивалась і Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), утворена в 1905 р. після розколу РУП і ставши її спадкоємницею (лідери: В. Винниченко, Д. Антонович, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко), а також Українська демократична партія (УДП), створена у 1904 р. С. Єфремовим, Б. Грінченком, Є. Чикаленком та ін. і Українська радикальна партія (УРП), що у грудні 1905 р. в Києві об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), яка дотримувалася федералістської концепції влаштування Росії з виборною Українською Народною Радою (сеймом).

Отже, аж до кінця 1917 р. практично ніхто з головних українських діячів, прийнятих соціалістичними ідеями, серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Російську імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі (народні, національні) збори для розв'язання всіх внутрішніх українських політичних питань. Лише одна партія в Наддніпрянській Україні – Українська народна партія (УНП), що вийшла з РУП, послідовно виступала за самостійність України. Заснована у 1902 р. М. Міхновським та його однодумцями – членами національно-радикального крила РУП, УНП – у своїй програмі, опублікованій у 1906 р. в м. Чернівці, пріоритетною політичною метою партії проголосила встановлення самостійної демократичної республіки – «Самостійна соборна Українська Держава від Сяну до Дону». Цілковиту державну незалежність України обстоювала також утворена в грудні 1917 р. на базі УНП Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС)³².

Скасування кріпацтва, розповсюдження ідей лібералізму та соціалізму в Україні та активна діяльність видатних українських вчених і громадсько-політичних діячів стали чинниками пробудження політичної свідомості українського народу та поступової трансформації українського суспільства в другій половині XIX і на початку XX ст. Представники різних політичних напрямків на відмінних ідеологічних засадах розробили політологічні концепції будівництва української державності, що виражалося у трьох формах – федерація, автономія України в складі Росії, повна незалежність і самостійність України.

Водночас слід наголосити, що чи не найвпливовішою ідеологією з початку

³⁰ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. с.131.

³¹ Там само. С.153.

³² Див.: Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. Тернопіль, 1991.

і впродовж майже усього ХХ ст. в Україні був соціалізм, який впливав на програмні настанови практично усіх політичних партій, особливо в Наддніпрянській Україні. «Культ соціалістичного інтернаціоналізму в Україні, – зазначають сучасні українські політологи, – призвів до того, що чимало українських соціалістів боялися навіть думати про моделювання майбутньої української державності, оскільки перебували під постійним тиском – як внутрішнім, так і зовнішнім. Українські та російські соціалісти стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій важливе місце займали вимоги національно-територіальної автономії. Саме ці вимоги викликали шалений опір російських соціалістів, які традиційно сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок – українці почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень в сепаратизмі, самостійництва й лякатися навіть тіні незалежної української держави»³³.

Загалом, тоталітарні ідеології ХХ ст. суттєво спотворили процес формування ліберально-демократичних уподобань в українському суспільстві. Але це не було чимось унікальним. Наприклад, Ф. Фукуяма, проаналізувавши на величезному емпіричному матеріалі процес формування демократичного політичного порядку, констатував, що зазначена тенденція властива багатьом європейським народам, не тільки Східної, а й Західної Європи. Зокрема, французам довелося пройти манівцями історії чимало шляхів, перш ніж виробити власну модель демократичного правління³⁴. На думку Фукуяма, помилкові ідеологічні системи також входять до меню політичного занепаду та повернення з манівців на магістральний цивілізаційний шлях розвитку³⁵.

* * *

З початком Першої світової війни 1914–1918 рр. так зване «українське питання» набуло особливої актуальності не лише на теренах Росії та України, а й у європейських міжнародних відносинах. Зокрема, вона вивільнила український національний рух з імперських державних лещат, відкрила широкий простір для реалізації національних державницьких проєктів, серед яких дедалі виразнішими ставала ідея про необхідність утвердження суверенної, соборної, незалежної України. По суті, світова війна стала каталізатором українських національно-визвольних прагнень, які збігались із наростанням революційних очікувань. Вона, зокрема, суттєво зблизила західні та східні українські землі і пробудила природне бажання українців жити в незалежній і соборній державі.

Одним із важливих наслідків Великої війни стала Лютнева революція 1917 р. в Росії і повалення самодержавства, що продемонструвало реальну можливість падіння деспотичного монархічного режиму, який здавався непохитним. Крах однієї з наймогутніших імперій здійснив великий вплив на

³³ Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. С. 4.

³⁴ Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. Том.1. К., 2020. С. 65.

³⁵ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Том 2. К., 2020. С. 325.

історичний розвиток Європи, викликав надії у пригноблених народів на своє національне визволення і спонукав їх до політичної активності. Зокрема, на теренах колишньої царської Росії суспільство розділилося на три політичні сили: демократичні, консервативні і реакційні та на національно-визвольні рухи на окраїнах колишньої імперії, які вимагали створення своїх держав і звільнення від московського панування.

Лютнева революція, безумовно, мала і величезний вплив на Україну, на створення в усіх українських землях своєї державності у тій чи іншій формі. Настав принципово новий і важливий період в новітній історії України – доба Української революції 1917–1921 рр., що спиралася на ідеї українського національного відродження XIX ст. і стала кульмінацією в розвитку національно-визвольного руху й українського державотворення та заклала основу незворотнім процесам як у Росії, та і у країнах Європи. Українська революція включала «цілий комплекс подій та процесів, що відбувалися в Україні внаслідок кризи і розпаду Російської держави, а згодом Австро-Угорщини: активізацію українського національного руху, суверенізацію і незалежність України, внутрішньополітичні конфлікти, боротьбу за соборність і незалежність української держави із зовнішніми противниками. Хронологічні межі періоду охоплюють час від Лютневої революції 1917 в Росії до остаточної поразки українських військ наприкінці 1921 і завершення повоєнного врегулювання у Центральній та Східній Європі (1919–23)»³⁶. Її найважливішими віхами були створення Української Центральної Ради (УЦР) 4(17) березня 1917 р., проголошення утворення Української Народної Республіки (УНР) у Києві 7(20) листопада 1917 р. та її самостійності 9(22) січня 1918 р. і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Львові 13 листопада 1918 р. та Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., тобто проголошення соборності українських земель в одній державі. Не менш важливим було ухвалення на останньому засіданні УЦР 29 квітня 1918 р. «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР», який, на жаль, не встиг набути правової чинності, але поряд з Універсалами УЦР залишився важливим історично-правовим документом доби Української революції. У цьому документі, по суті – Конституції УНР, що увібрала чимало попередніх ідейних, державницьких напрацювань української громадсько-політичної еліти, було зафіксовано поділ гілок влади і визначено сферу діяльності кожної з них, закріплені за громадянами України всі конституційні свободи, права національним меншинам на національно-культурну автономію тощо. Згідно з Конституцією вся Україна була поділена на 30 земель, з яких три міста – Київ, Харків та Одеса – залучалися в окремі округи. Отже, Конституція УНР та проєкт нового поділу держави закладали основи поділу України на землі.

Отже, Українська Центральна Рада зробила чимало для розбудови української державності та в боротьбі за її існування. Сама Центральна Рада протягом року пройшла еволюцію від російського підданства, до автономії-федерації аж до самостійності Української Народної Республіки, що стала

³⁶ Енциклопедія історії України. Том «Україна – українці», кн. 2. К., 2019. С.224.

першою формою української державності у ХХ ст. Величезною заслугою УЦР було й те, що вона відродила в Україні державницьку свідомість і добилася визнання прав українського народу на всій етнічній території на свою державу, свою культуру, свою мову. Зокрема, в тяжкі часи війни та анархії вона встановила дипломатичні відносини з державами Антанти, а на Берестейській конференції дістала визнання незалежності від Центральних держав.

З переворотом генерала Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р. та проголошенням замість «Української Народної Республіки» «Української держави» і гетьманської влади, пануючою концепцією української державності, замість народницької і національно-державницької, стала консервативна, яка ґрунтувалась на необхідності і правомірності монархічно-гетьманського ладу в Україні. Прихильники цієї концепції, і насамперед головний ідеолог українського консервативно-монархічного руху, історик і політолог В. Липинський, не відкидаючи переваг демократичної республіки, були впевнені, що без попереднього проходження етапу монархічного правління в Україні неможливо побудувати демократичне суспільство. Тому вони вважали, що основним завданням українського державного будівництва має бути встановлення правової монархії у традиційній для українців формі – Гетьманату. Гетьман, згідно з цією концепцією, уособлює державу і є своєрідним «національним прапором», найвищим символом держави. Він повинен стати над класами й соціальними верствами, понад нацією. Гетьманська влада повинна опиратися на традиції, започатковані Б. Хмельницьким, а навколо гетьмана повинна об'єднатися вся Україна, що також дасть можливість співпрацювати з різними політичними силами.

Державний переворот в Україні відбувся під контролем німецького командування, не спирався на зорганізований суспільний рух і тому викликав негативне ставлення громадськості, особливо селянства, до гетьмана та його уряду. Під час правління П. Скоропадського в Україні змінилася не лише політична ситуація, а і позиції численних політичних партій, які умовно можна розділити на три групи. До першої з них належали загальноросійські партії (кадети, октябристи та російські монархічні партії), що не тільки з радістю зустріли зміни в Україні, але й робили все для того, щоб населення підтримало гетьмана. Вони використали переворот для активізації своєї діяльності та відкритої пропаганди на кшталт «гетьманщина – перехідна форма відновлення єдиної неділимої Росії».

З українських політичних партій гетьмана підтримували хлібороби-землевласники та хлібороби-демократи, які мали багато спільного з російськими консервативними та монархічними партіями, але відрізнялися від них в національному питанні. Другу групу становили політичні партії, які з самого початку почали боротьбу проти гетьмана і активно закликали до неї населення України. Уряд Скоропадського вважав особливо небезпечними для себе такі партії: ліві – Російська комуністична партія (більшовиків), Всеукраїнська організація більшовиків, анархісти, Ліві Українські соціалісти-революціонери та праві Російські соціалісти-революціонери, які вимушені були перейти на

нелегальне становище. Найбільший вплив серед населення України мала третя група – українські політичні партії, що перебували в легальній опозиції щодо гетьмана: УПСР, УСДРП, УПСС та інші. З метою координації своїх дій у боротьбі проти гетьманату був створений Український Національно-Державний Союз, який пізніше дістав назву Український Національний Союз (очолювали В. Винниченко, М. Шаповал, С. Петлюра та ін.) і виступав за відновлення УНР, створення українського уряду, а пізніше, з осені 1918 р. почав збройну боротьбу проти гетьмана Скоропадського.

Незважаючи на посилення опозиції до Гетьманату, уряд П. Скоропадського здійснював певну роботу з вирішення земельного питання, проблем транспорту, фінансів, релігії, освіти, науки й культури, а також з налагодження дипломатичних зв'язків з іноземними державами. Зокрема, Українська держава встановила дипломатичні відносини з близько 30 країнами світу і не тільки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, але і з іншими новими державами, які виникли на території колишньої Російської імперії – Фінляндією, Грузією, Литвою, Кубанню, Доном, Кримом, а також з такими державами як Італія, Швейцарія, Іспанія, Данія, Швеція, Норвегія, Персія. Розпочалися мирні переговори з більшовицькою Росією.

Загалом, доба Гетьманату – другої форми української державності у ХХ ст., тривала в Україні сім з половиною місяців і характеризувалась із самого початку боротьбою як з російськими більшовиками, так і з внутрішньою опозицією, що супроводжувалось згортанням демократичних свобод. На цей час змінилося і міжнародне становище: вийшли із світової війни Болгарія і Туреччина, розпадалася Австро-Угорська монархія, наближалася революція у самій Німеччині, а німецькі і австрійські війська – головна опора гетьманського уряду, який не мав своєї регулярної армії, мали бути виведені з України. Представники країн Антанти, що підтримували антибільшовицькі російські організації та білогвардійців, відкидали саму думку про розпад Росії і не підтримували незалежність України, що засвідчили Декларація президента США В. Вільсона – «Чотирнадцять пунктів про умови миру» від 26 грудня (8 січня 1918 р.) та згодом – рішення Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Не було єдності і серед українських національно-визвольних сил, де йшла боротьба між самостійниками та федералістами. В таких складних умовах гетьман П. Скоропадський під тиском країн Антанти, до яких він звернувся за підтримкою в боротьбі з більшовиками після поразки Центральних держав у світовій війні, 14 листопада 1918 р. оголосив про формування нового уряду, який майже цілком складався з російських монархістів, і проголосив Акт (грамоту) федерації, яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана, яке очолив Український Національний Союз, створивши тимчасовий революційний орган – Директорію. П. Скоропадський вимушений був зректися влади і виїхати через Швейцарію до Німеччини, а повстанські війська оволоділи Києвом.

Влада в Україні перейшла до п'ятичленної Директорії – представників

лівих партій (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець, П. Андрієвський), яка відновила Українську Народну Республіку (другу), що стала третьою у ХХ с. формою української державності. На порядку денному нової влади постало питання вибору типу державного устрою, форми правління та системи управління. У Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. стверджувалося, що вона є тимчасовою верховною владою революційного часу, джерелом легітимності якої є «класи працюючі – робітництво і селянство», йшлося про скликання Конгресу трудового народу України, який «має всі верховні права і повновласність вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки», і якому Директорія мала передати владу. Також у декларації проголошувалося, що політичну платформу влади в УНР Директорія бачить у запровадженні трудового принципу, який поєднає кращі сторони радянської та парламентської систем, і наголошувалося, що тільки працюючі класи – робітники і селяни – мають право на владу, тобто політичні права. Того ж дня Директорія утворила Раду народних міністрів УНР, до складу якої увійшли переважно представники лівих, соціалістичних партій, які до того ж не були згуртовані та послідовні, не мали чіткої політичної програми, часто розколювались, що призводило до частих змін урядів УНР. Їхня діяльність також ускладнювалася тиском держав Антанти, які категорично були проти будь-якого соціалістичного експериментаторства і підтримували генерала А. Денікіна та інші білі армії, за допомогою яких хотіли реставрувати «єдину неділиму» і небільшовицьку Росію, агресивними діями радянської Росії, яка прагнула нав'язати свої більшовицькі порядки і контролювати всю Україну, а також відсутністю національної об'єднавчої ідеї та консолідованої позиції всіх проукраїнських сил.

Підтвердженням останнього став Трудовий конгрес України, якому Директорія мала передати владу. Він розпочав свою роботу 23 січня 1919 р. у Києві в Оперному театрі і засвідчив, що політичний розкол в Україні дійшов своєї критичної межі. За різними джерелами, на конгрес через складну воєнно-політичну ситуацію прибуло від 300 до 400 делегатів замість передбачених майже 600, які повинні були бути обраними з представників селянства, робітників, трудової інтелігенції, а також від ЗУНР. З самого початку конгрес розбився на три фракції-групи. Найчисельнішою виявилася група центристів, до якої увійшли представники УСДРП та права й центристська течія УПСР і група єврейської соціалістичної демократії. На лівому фланзі зібралися представники незалежників, боротьбистів і решти лівих неукраїнських партій. Представники УПСФ, УПСС, трудовиків і делегація ЗУНР склали найменшу чисельно і праву за політичною орієнтацією групу. Основні дискусії точилися між лівими і центром, у результаті яких відбувся остаточний розрив між цими двома провідними течіями українського політикуму. Ліві вимагали, щоб конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу ж передав її радам робітничих і селянських депутатів, оголосив Україну незалежною соціалістичною республікою, склав робітничо-селянський уряд і запропонував РНК РСФФР розпочати мирні переговори. Але найбільшу кількість голосів набрала резолюція

центру, в якій висловлювалася повна довіра Директорії і, зважаючи на драматичність ситуації в Україні, конгрес і надалі доручав їй владу.

Конгрес висловився «проти організації робочої диктатури і демократичний лад» і закликав «не слухати спокусливих обіцянок більшовиків та їх прихильників». Зокрема, в ухваленій резолюції наголошувалося: «Нічим іншим ця «влада рад» не може бути в Україні, як перенесення більшовицького панування в Україну з усіма наслідками його: голодом, зростаючим безробіттям і невпинною громадянською війною серед самих тих класів, які зробили українську революцію». Конгрес також прийняв історичний Акт Соборності українських земель в одній державі, урочисто проголошений у Києві напередодні – 22 січня, і затвердив тимчасову Конституцію Української Народної Республіки. Згідно з нею законодавча влада надавалася Директорії, а виконавча – Раді Міністрів. Отже, було здійснено розподіл влади і визнавалося верховенство законодавчої влади над виконавчою та судовою, але пост глави держави і уряду не передбачався. Ці функції віддавалися на розгляд самих членів Директорії і були розподілені: головою обрано Володимира Винниченка, а начальним командиром усіх військ УНР з титулом головного отамана – Симона Петлюру³⁷.

Також передбачалося створення більш-менш стрункої системи адміністративного управління територією на місцях. У резолюції конгресу, зокрема, з цього приводу вказувалося, що «на основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до цього, місцева влада в інтересах національної оборони належить довіреною від уряду Української Народної Республіки комісарам, котрі повинні працювати в контакті й під наглядом місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників». Також констатували, що «український народ бажає бути нейтральним і в приятельських стосунках із всіма іншими народами, однак він не потерпить, щоб яка б то не була держава накидала озброєною рукою свою волю українському народові». Нарешті, конгрес своєю резолюцією затвердив «Ноту (звернення) Трудового конгресу України до народів усього світу», в якій визначалися основні положення зовнішньої політики України і міжнародних відносин. Серед них був пацифізм: «Український народ не бажає війни ні з ким, а бажає жити мирно». На цьому, з огляду на наближення більшовицьких військ до Києва, конгрес достроково припинив свою роботу.

Отже, Трудовий конгрес став в історії України першим соборним представництвом українського народу, обраним вільними виборами і мав уповноваження вирішувати майбутнє держави. До його складу було обрано представників з усіх українських земель, а також національних меншин, які нарівні з українцями вирішували правові й соціально-економічні питання. Водночас, Трудовий конгрес України, якому Директорія так і не спромоглася передати владу, не зробив програму розбудови національної держави, лише намітив її напрями, сама Директорія не мала чіткої політичної орієнтації і у неї не було єдності поглядів на вихід із складної ситуації, в уряді представники різних політичних партій не могли досягти компромісу і й ухвалити якусь спільну платформу на

³⁷ Див.: Конституційні акти України: 1917–1920. К., 1992.

базі зміцнення центральної влади та захисту державності, а на місцях панував розбід, анархія і т. зв. «отаманщина». Зокрема, українські уряди, які безуспішно намагалися поєднати парламентську республіку із радянською, втрачали підтримку в суспільстві, серед населення поширювалися прорадянські настрої, які проникли також у повстанську за характером Армію УНР.

З врахуванням цієї складної ситуації, В. Липинський у 1919 р. у передмові до «Листів до братів-хліборобів» запропонував ідеологему політичної нації: «Цементом політичним для місцевої української людини в боротьбі за власну державу ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини – а не ваш соціалізм (ненависть місцевих бідних до місцевих багатих) і не ваш націоналізм (ненависть місцевих українців до місцевих не українців). Тільки наше гасло протиставляє всю Україну всій (варшавській чи московській) метрополії. Тільки наше гасло зможе повернути проти метрополій головну їх опору на Україні – місцеву польську і російську «нації». Саме так постала американська нація з процесу співжиття різних націй і класів. Вона постала не під гаслом «Бий англійців!» і не під гаслом «Бий багатих!», а під гаслом «Творимо нашу спільну Америку, до якої б нації чи класу ми не належали. Інакше нація буде розділена політично, ідейно і культурно»³⁸.

На початок літа 1919 р. військово-стратегічне становище УНР набуло критичної межі. Директорія та уряд УНР перебували між польською та більшовицькою арміями, а після втрати Луцька, який захопила польська армія генерала Ю. Галлера, Директорія та уряд УНР залишилися без власної території і перебравалися на територію ЗУНР, на яку наступали поляки. Склад Директорії як верховної влади та місце її перебування в подальшому змінювалися залежно від воєнної обстановки і політичної ситуації в Україні (Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Рівне, Луцьк, Кам'янець-Подільський та ін.). 9 лютого 1919 р. подав у відставку В. Винниченко (його замінив С. Петлюра), а пізніше – П. Андрієвський.

Критична ситуація, в яку потрапили обидва українські уряди та їхні армії, і неспроможність вести боротьбу на два фронти, привели, після довгих зволікань і переговорів, до об'єднання обох українських армій (у результаті під єдиним командуванням було зосереджено близько 80 тис. бійців) і компромісних домовленостей між урядами УНР і ЗУНР, які на той час перебравалися до Кам'янця-Подільського. 12 серпня уряд УНР з ініціативи українських політичних партій виступив із декларацією про напрями своєї діяльності в нових умовах, в якій зазначалось, що він бачить Українську Народну Республіку парламентською республікою, а на місцях на засадах демократичних виборчих прав мали з'явитися органи місцевого самоврядування.

Незабаром змінилося й стратегічне становище у Правобережній Україні, яка за якийсь місяць практично вся була відвойована у червоних, і наприкінці серпня 1919 р. українські війська ввійшли до Києва, але одночасно до нього увійшли і денікінські війська, які захопили місто. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну Денікіну і водночас розпочала таємні переговори з Польщею

³⁸ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. С.316.

про військовий союз. Це спонукало галичан формувати свій союз з денікінцями, і 6 листопада була підписана угода про перемир'я між Українською Галицькою армією (УГА) та білою армією А. Денікіна. Проте вже 12 листопада президент/диктатор ЗУНР/ЗОУНР Є. Петрушевич заявив, що створення самостійної української держави на поточний момент є непосильною працею і через декілька днів разом зі своїм урядом залишив Україну і перебрався до Відня. Залишившись без союзника після переходу УГА на бік Денікіна, армія УНР не перевищувала 10 тис. бійців і перейшла до партизанських дій. В цей критичний момент 15 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулося засідання Директорії та уряду, на якому було юридично оформлено одноосібну владу С. Петлюри: згідно із Законом про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці він став Головним Отаманом УНР. Незабаром С. Петлюра виїхав до Польщі.

Листопадова катастрофа 1919 р. істотно позначилося на настроях української політичної еліти. Значна її частина, включаючи членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, виїхали до Європи, де почала формуватися українська еміграція, а серед української інтелігенції під впливом успішного наступу на Україну більшовицьких військ почали відновлюватися радянське настрої. Якщо УГА взимку 1919 р. підписала угоду з командуванням Червоної армії і навіть на кілька місяців перетворилася на Червону Українську Галицьку армію (адже для галичан головним ворогом були не росіяни, а поляки), то Армія УНР на чолі з М. Омеляновичем-Павленком успішно рейдувала по тилах своїх головних ворогів (більшовиків і денікінців) на Правобережній Україні впродовж п'яти місяців (Перший Зимовий похід), що, зокрема, сприяло відродженню повстанського антибільшовицького селянського руху в Україні взимку-навесні 1920 р. Але власних сил для опору більшовицькій навалі в УНР не було.

За таких складних умов С. Петлюра та представники УНР проводили переговори з поляками, зокрема з Начальником Польської держави Ю. Пілсудським. Найбільш проблемним питанням на них було визначення польсько-українського кордону, зокрема долі Галичини. В кінцевому підсумку, враховуючи реальний військово-політичний стан на Західній Україні, пропозицію представника Антанти Ж. Бартелемі щодо лінії кордону по Збручу і рішення Верховної ради Паризької мирної конференції від 21 листопада 1919 р. про Статус Східної Галичини як підмандатної території Ліги Націй і надання Польщі мандату на керування нею впродовж 25 років, а також «Декларацію Верховної ради союзних та об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону Польщі» від 8 грудня 1919 р., сторони, після тривалих і важких переговорів, дійшли згоди і у ніч 22 квітня 1920 р. міністри закордонних справ УНР і Речіпосполитої А. Лівіцький та Я. Домбський підписали українсько-польську політичну угоду. За нею Польща визнавала Українську Народну Республіку на чолі з Директорією та Головним Отаманом С. Петлюрою. А кордони між обома державами встановлювався по річках Збруч і Горинь, тобто по лінії фактичного контролю західноукраїнської території польськими військами. Отже, до Польщі відходили Галичина, всі західні повіти Волині й кілька повітів Поділля. 24 квітня політична

угода була доповнена військовою конвенцією, за якою Польща зобов'язалася надати Директорії УНР військову допомогу. Укладені між УНР і Польщею угода та конвенція дістали узагальнюючу назву «Варшавського договору 1920 р.», який і в українському, і в польському суспільствах викликав неоднозначну реакцію. Зокрема, більшість українських політичних партій виступили проти цього договору, не схвалювали його і польські націонал-демократи та соціалісти, по різному оцінюється він також й історичною наукою³⁹.

Згідно з військовою конвенцією вже 25 квітня 1920 р. польські війська, підсилені двома дивізіями Армії УНР, розпочали наступ проти більшовицьких військ і 7 травня зайняли Київ. Але вже наприкінці травня Червона армія перейшла в контрнаступ, а на початку липня вийшла на лінію Збруча, і її війська під командуванням М. Тухачевського почали просуватися на Варшаву. Це спровокувало уряду кризу в Польщі і прихід до влади нового уряду, який звернувся до керівників Антанти із закликом захистити молоду державу від більшовицької навали. Останні обіцяли допомогу за умови визнання Польщею східного кордону, визначеного декларацією держав Антанти від 8 грудня 1919 р. Після згоди на це польської сторони міністр закордонних справ Великої Британії лорд Дж. Керзон звернувся 11 липня до радянського уряду з нотою, в якій пропонувалося зупинити Червону армію за 50 км на схід від лінії східного кордону, визначеного Декларацією держав Антанти в грудні 1919 р., яка згодом дістала назву – «лінія Керзона».

Утім, радянська Росія проігнорувала ноту Дж. Керзона, і В. Ленін дав більшовицьким військам директиву «шаленого посилення наступу» і одночасно почав розробляти план радянзації Польщі. Загроза втрати щойно здобутої державності згуртувала навколо польського керівництва усі верстви суспільства і змусила країни Антанти, зокрема Францію, надати швидко допомогу Польщі зброєю, боеприпасами та досвідченими військовими фахівцями. Завдяки цьому 14 серпня 1920 р. розпочався контрнаступ польських військ за участю окремих підрозділів Армії УНР і відбулося т. зв. «диво на Віслі» – радянські війська зазнали ніщивної поразки і вже через десяток днів опинилися за Західним Бугом, у районі Брест-Литовська і Гродна, а в останній декаді вересня фронт підійшов до Бердичева і Житомира.

За цих обставин уряди РСФРР та УСРР змушені були дати згоду на встановлення такого кордону, при якому західні Україна і Білорусь залишались у кордонах Польщі. На цих умовах у жовтні 1920 р. було підписано перемир'я, а 18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір між радянськими Росією і Україною та Польщею, що зафіксував територіальний статус-кво, що склався внаслідок радянсько-польської війни 1919–1920 рр. За УСРР лишалася більша частина території УНР, до Польщі відходила, окрім Східної Галичини, Волинь. Українські урядові установи мали залишити Польщу, і цей радянсько-по-

³⁹ Див.: Віднянський С. Українсько-польські відносини у 1918–1921 рр. в сучасній українській історіографії // Над Дніпром і Віслою. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.». К., 2004. С. 62-70.

льський кордон був чинним до початку Другої світової війни. Отже, остання надія С. Петлюри на союз з Польщею для захисту УНР від більшовицької навали не виправдалась, хоча він дав змогу ще на рік продовжити існування й історію Української Народної Республіки. 21 листопада 1920 р. після невдалого опору чисельнішому ворогу Армія УНР відступила за Збруч, де була інтернована поляками. Останньою спробою уряду УНР дестабілізувати ситуацію в захопленій більшовиками частині України став Другий зимовий похід Армії УНР на чолі з генералом Ю. Тютюнником у жовтні-листопаді 1921 р., який завершився 17 листопада поразкою українських військ і жорсткою розправою більшовиків над повстанцями на Житомирщині.

Другий зимовий похід завершив період збройної боротьби Армії УНР за українську державність і означав остаточну поразку Української революції 1917–1921 років. Україна як самостійна держава перестала існувати. Колишні керівники Української революції та українських державних утворень, а також значна частина української інтелігенції вимушені були покинути Україну. В еміграції вони аналізували причини невдач в українському державотворенні і поразки революції та розробляли різні концепції новітньої/майбутньої української державності. Зокрема, погляди й загальні систематизовані думки щодо цього М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського, Д. Донцова, М. Колодзінського та інших українських інтелектуалів лягли в основу різних ідеологічних концепцій та світоглядних систем, серед яких найпопулярнішими в міжвоєнні роки були т.зв. чинний/інтегральний націоналізм, український монархізм та національний комунізм.

М. Грушевський, наприклад, розробив народницький і державно-національний напрям у побудові української державності, розвинув українську національну ідею, сформовану в другій половині XIX ст. Ще у 1918 р. він написав книгу «На порозі нової України», яка стало свого роду політичним заповітом ученого й громадсько-політичного діяча. «Політичний заповіт» Грушевського містить цілий комплекс зовнішньополітичних, економічних, культурних, морально-соціальних, кадрових, військових та інших проблем, які мали знайти розв'язання з метою розбудови незалежної Української держави, а також заклик до єднання українського народу у вирішенні його національно-історичної долі, до національної злагоди у його прагненні вийти на цивілізований шлях розвитку України⁴⁰.

Ідеолог українського «елітарного консерватизму» В. Липинський у праці «Листи до братів хліборобів», розрахованої «для всіх українців, що хочуть держави української і мають Бога в серці, а розум в голові», пропагує ідею відновлення українського Гетьманства як спадкоємної монархії, очолюваної гетьманом, а також обґрунтовує українську політику щодо розбудови сильної держави як вирішальної передумови національного відродження. Говорячи про невдачу в українському державотворенні у 1917-1920 рр., Липинський твердить, що цю державу будували люди, які в державну незалежність України не тільки перед тим не вірили, але навіть до самої ідеї державної неза-

⁴⁰ Грушевський М. На порозі нової України. К., 1991.

лежності ставилися з погордою і вороже. Українська інтелігенція, продовжує він, вірила, що загальноросійська свобода принесе волю і Україні, та що у вільній Росії знайде собі волю і Україна, а її ідеалом була автономна Україна у всеросійській федерації. «Ніхто не збудує української держави, коли ми самі нацією не схочемо бути», - підсумовує свої роздуми В. Липинський⁴¹.

Родоначальник українського націонал-комунізму В. Винниченко, своєю чергою, у праці «Відродження нації» констатував проблеми фальшивого розуміння національної української державності через «страх перед безбуржуазною державністю»⁴². Він слушно порівняв національну політику російських більшовиків з колоніалізмом⁴³. Проте у «Заповіті борцям за визволення» Винниченко де-факто визнавав українську радянську державність, констатувавши, що членство УРСР в ООН є «визнанням цілковитого права України навіть на самостійне, поза всім Союзом існування»⁴⁴. Він не погоджувався з позицією українських націоналістів, які вважали, що УРСР є формою російського колоніалізму, а національну державність треба створювати заново.

Ідейний антипод Винниченка Д. Донцов обстоював ідею виховання української нації у душі сильних народів-володарів, підкреслював спрямовуючу роль ірраціональної волі в житті індивідів і соціальних спільнот. Ідеолог українського інтегрального націоналізму М. Сціборський відстоював ідеї солідаризму і корпоративного державного устрою як альтернативи ліберальній демократії і соціалізму. Він помилково ототожнив фашизм із націоналізмом. Ідеалом він вважав державний устрій, за якого авторитарне правління, підкріплене ієрархією та дисципліною, ґрунтується на здоровому суспільному контролі та самодіяльності⁴⁵.

Отже, пропоновані українськими діячами ідеологічні концепції і політичні програми розбудови української державності, незважаючи на їх суттєві відмінності, стали частиною політичного світогляду українців у XX столітті. Загалом, як справедливо зазначає академік НАН України В. Смолій, «особливо актуальним це стало на етапі виявлення тісного діалектичного зв'язку масштабного воєнного конфлікту з Українською революцією, коли зусиллями мобілізованої протестними настроями української політичної еліти політична культура українців збагатилась досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки доби Директорії, Західно-Української Народної Республіки»⁴⁶.

⁴¹ Липинський В. Листи до братів хліборобів. Відень, 1926.

⁴² Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. С. 290.

⁴³ Там само. С. 295.

⁴⁴ Там само. С. 304.

⁴⁵ Там само. С. 680.

⁴⁶ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К., 2013. С. 6.

Розділ 3

Радянський/Більшовицький проєкт для України як цивілізаційне відхилення та експеримент

Міжвоєнне двадцятиріччя стало вузловим етапом етнічної модернізації і мобілізації українців. Після усунення від влади петербурзького Тимчасового уряду від листопада 1917 р. більшовики вели перманентну війну проти української ідентичності та будь-яких форм національно-державного будівництва українців. В. Ленін, формально визнаючи право націй на самовизначення, вважав, що навіть слабкий і нечисленний український робітничий клас не має права сепаруватись від російського пролетаріату. Попри критику шовінізму імперської нації і «співчуття» до націоналізму пригнічених націй, Ленін залишався іманентним імперіалістом, уважаючи, що «світова революція» може наблизитись тільки у разі інтернаціональної єдності пролетаріату. Ленін залишався прагматиком, уклавши Брестський мир з кайзерівською Німеччиною заради збереження більшовиків при владі. Цьому прагматизму сприяло вимушене визнання гетьманської Української Держави П. Скоропадського, що не заважало більшовикам експериментувати з «Донецько-Криворізькою республікою» та з використанням стихії селянського анархізму Н. Махна. Після розгрому Денікіна, Врангеля більшовики прагматично визнали советський проєкт в Україні. Нехай він не був географічно поширений на Західну Україну, але відкривав перспективи повернення Лівобережної України під більшовицький контроль. У цьому сенсі станом на 1920 р. Україна утвердила назву, кордони, мала шанс на розвиток мови і культури⁴⁷. Але історичні умови не були сприятливими для ствердження головної ліберальної цінності у вигляді правового порядку. «Російські ліберали» з Тимчасового уряду намагались визначити кордони української автономії, виходячи з історичного принципу кордонів держави Б. Хмельницького. Українська Центральна Рада у процесі визначення кордонів наполягала на територіально-етнічному принципі⁴⁸.

Передумовою ефективного впливу пропаганди є наявність у населення мінімального культурного рівня. Умовою успішної пропаганди є також наявність міфів та ідеологій. Головними міфами першої половини ХХ століття були міфи Праці, Прогресу, Щастя. Ключовими ідеологічними системами стали націоналізм, консерватизм, демократичний лібералізм і соціалізм. Неможливо мати значення повідомлення без ідеології, оскільки саме ідеологія є рамкою для «прочитання» послання пропаганди. Пропагандист кодує конкретну ідеологію за допомогою значення певної інформації. Аудиторія декодує інформацію, також спираючись на ідеологію, хоча це може бути інша ідеологія, ніж бажана для пропаганди.

«У 1914 році із 9,5 млн жителів українських сіл шість мільйонів були нащадками кріпаків. Вони жили на тих самих чотирьох мільйонах десятин

⁴⁷ Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). К., 2021. С.183.

⁴⁸ Там само. С.205.

землі, – пише Я. Грицак, – що у 1860-х роках належали вдвічі меншій кількості їхніх предків»⁴⁹. На жаль, «серед народів Російської імперії українці відрізнялися надзвичайно низьким рівнем освіченості. Лише 18,9% населення України віком понад 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – лише 13%. Рівень грамотності серед росіян був удвічі, серед євреїв – утричі вищий, ніж серед українців»⁵⁰. Українські діти після закінчення початкової школи швидко забували писати і читати⁵¹. Період 1917–1921 рр. характеризувався незгуртованістю політичної еліти, незавершеністю процесу формування нації, відмінностями і конфліктом між національними і соціальними завданнями визвольного руху, його обумовленістю зовнішніми політичними й насамперед воєнними факторами.

Самовідчуття Директорії щодо Європи передає Нота державам Антанти від 4 вересня 1919 р., в якій зазначається, що «незважаючи на всі міжнародні традиції, залишена в ізолюваному становищі УНР продовжувала боротьбу проти більшовиків, ставлячи нездоланий бар'єр на шляху більшовиків на Захід»⁵². 5-12 червня 1918 р. у Москві відбувся Перший з'їзд К П (б) У. Оцінки відносин із Німеччиною та орієнтації на Європу у більшовиків були негативними. Вони чекали на перемогу «світової революції», під час підготовки до якої Україні відводилась важлива роль як воріт на Захід. Навіть Роза Люксембург уважала Україну територією російської революції⁵³. 2-3 липня 1918 р. на нараді представників імперського уряду і Верховного головнокомандування кайзера Вільгельму II було повідомлено, що «Великоросія і Україна претендують на Крим. Згода в цьому питанні між обома так само неможлива, як і в питанні про кордони. Населення не в змозі сформувати уряд. Генерал Сулькевич готовий керувати країною у згоді з нами». У Криму поширювались чутки «1) Про анексію Криму Німеччиною (німецька колонія), 2) Про анексію тільки прибережної смуги південного берега й повернення іншої частини Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами»⁵⁴. У міру погіршення німецького становища на західному фронті в середині вересня 1918 р., за інформацією Голови Ради Міністрів Української Держави Федора Лизогуба, «у питанні про Крим Німеччина визнала фактично за нами всі права на володіння Кримським півостровом»⁵⁵.

⁴⁹ Грицак Я. Нарис історії України. К., 2019. С. 114.

⁵⁰ Там само. С. 116.

⁵¹ Там само. С. 117.

⁵² Нота державам Антанти та всьому світу за підписом голови Ради Народних Міністрів Ісаака Мазепи та міністра зовнішніх справ УНР Андрія Лівницького // Лівницький А. Листування (1919–1953). К., 2019. С. 102.

⁵³ Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). Львів, 2017. С. 122.

⁵⁴ Сергійчук В. Український Крим. К., 2001. С. 95.

⁵⁵ Там само. С. 103.

10 листопада 1918 р. була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка. Тут проживали 6 млн 250 тис. чоловік, з яких 71% українці, 14% поляки, 13% євреї, 2% німці. За мовною ознакою населення Герцогства Буковина розподілялося на русинів-українців 38,4%, румунів 34,4%, німців 21,2%, поляків 4,6%, інші менше 1%⁵⁶. Після 14 грудня 1918 р. соціальний радикалізм Директорії відштовхнув від неї більшість спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату. Втручання військ Антанти у громадянську війну в Україні не сприяло вирішенню жодного з питань, навколо яких точилася жорстока боротьба. Провал переговорів УНР з РСФРР активізував діяльність орієнтованих на Антанту елементів Директорії. 3 січня 1919 р. війська УНР залишили Харків. 22 січня 1919 р. у Києві проголосили Акт злуки УНР і ЗУНР. 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України було перейменовано на Раду народних комісарів. Більшість членів уряду була росіянами та євреями, українців серед вищих чиновників була незначна меншість. На початку 1919 р. С. Мазлах і В. Шахрай стверджували, або самостійна Україна тоді потрібен самостійний уряд, або Україна це Південна Росія. У складі червоної армії в Україні було чимало іноземців, які опинилися тут під час Першої світової війни. Вони були байдужі до запитів місцевого населення.

22 січня 1919 р. злука Західної України з Великою Україною була важливою подією з погляду європейської ментальної географії. «Більшість населення підросійської України, особливо міського, режим УНР не підтримувала, легітимним та законним його не вважала»⁵⁷. 5 лютого 1919 р. більшовики знову захопили Київ. Наростання безладдя в тилу і на фронті супроводжувалось єврейськими погромами, в яких брали участь отаманські загони, майже неконтрольовані командуванням армії УНР. У цей час український соціаліст Василь Шахрай стверджував, що приклади Ірландії і Норвегії показують, що у випадку Європи, а Україна є її складовою частиною, будь-які розмови про інтернаціональні класові інтереси є передчасними, оскільки націоналізм тут залишається масовою прогресивною силою, яку й має очолити пролетаріат⁵⁸. Європейські соціал-демократи «виправдовували вихід з імперії під керівництвом «прогресивної національної буржуазії» в ім'я розвитку. Українські марксистки розпочали першу в світі внутрішню комуністичну війну, піднявши зброю проти російських комуністів в 1919 році»⁵⁹.

25 червня 1919 р. держави Антанти на Версальській мирній конференції визнали право Польщі на окупацію Східної Галичини. «Саме слово «Антанта», – пише історик Я. Грицак, – мало ще гіпнотичний вплив для значної частини населення України»⁶⁰.

Радянсько-польська війна квітня – серпня 1920 р. радикально змінила уявлення про межі поширення більшовицького експерименту. В 1924 р.

⁵⁶ Яневський Д. Грушевський, Скоропадський, Петлюра. Харків, 2020. С.636.

⁵⁷ Там само. С.691.

⁵⁸ Величенко С. Вказана праця. С.88.

⁵⁹ Там само. С.33.

⁶⁰ Грицак Я. Нарис історії України. К., 2019. С.270.

М. Тухачевський і Ю. Пілсудський здійснили заочну «дуель» спогадів про війну 1920 року. Тухачевський розглянув війну у оперативно-стратегічному сенсі, Пілсудський – у оперативно-тактичному, що віддзеркалювало у цих подіях перемогу тактичного управління військами над стратегічним. Тухачевський констатував, що вірив у експорт революції, яка змусить дрижати європейський капітал. Головною причиною поразки він вважав недоліки управління військами⁶¹. Попри запеклу полеміку, Пілсудський цей фактор також визнає ключовим, стверджуючи, що «історія поставила мене вище Тухачевського»⁶². У підсумку утопічні уявлення більшовицької еліти про готовність Європи до пролетарської революції зіграли на користь «капіталу».

Внаслідок перипетій громадянської війни українсько-російський кордон у 1917–1922 р. був рухомих фронтим. Чимало жителів Лівобережної України не вважали росіян ворогами. Це відрізняло махновців від українських січовиків, як представників іншої цивілізаційної традиції. Більшовики відрізняли «малоросів-українців» від галичан, вважаючи українську мову «контрреволюційною»⁶³. Ризький мирний договір 1921 р., що засвідчив остаточну поразку Української революції 1917-1921 рр. і крах національної державності, перетворив українців на найбільшу європейську розділену націю. Однак факт існування українських державних утворень протягом майже чотирьох років не міг бути проігнорованим більшовиками, адже за цей час відбувся стрімкий процес зростання національної свідомості українців. Радянська влада була вимушена декларативно визнати права української нації на здобуття власної державності. Тому було висунуто варіант квазідержавності у формі Української соціалістичної радянської республіки (УСРР).

Входження 30 грудня 1922 р. УСРР до складу СРСР (без Західної України, яка залишилась у складі II Речіпосполитої відповідно до Ризького договору 1921 р.) створило специфічні уявлення про просторові характеристики власне України. Чимало етнічних українців залишились у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини. Зокрема, українсько-польське пограниччя перетворилося на фронт конфронтації та протиріч. Більшовицька пропаганда розглядала цих українців як тимчасово поневолених світовим капіталом. УСРР позиціонувалась як радянський форпост світової революції. Тут відбувався в 1924–1933 рр. експеримент з коренізацією. Створювались російські, німецькі, єврейські, чеські, польські, албанські, болгарські, румунські національні сільради. Однак «відкритим опонентом українізації виступило кероване В. Балицьким ДПУ УСРР»⁶⁴. Охоронців радянського проекту лякали настрої української інтелігенції. У праці «Камо грядеши» (1925) Хвильовий пояснив, на яку «психологічну Європу» має орієнтуватися Україна. «Європа це досвід багатьох віків. Це не та Європа, якій Шпенглер оголосив «присмерк», не та, що гние і до якої вся наша ненависть. Це Європа грандіозної

⁶¹ Тухачевский М. Поход за Вислу. Пилсудский Ю. Война 1920 года. М., 1992. С. 63.

⁶² Там само. С. 93.

⁶³ Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). К., 2021. С. 226.

⁶⁴ Там само. С. 450.

цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т.д. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу». «Даєш Європу! Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку хочете: минулу, чи сучасну, буржуазну чи пролетарську, вічну чи мінливу»⁶⁵. Тому не випадково національно орієнтовані «українські комуністи, – пише С.Величенко, – наголошували на тому, що в політиці не можна відокремлювати культуру від економіки, а Західну Європу сприймали як взірць для наслідування»⁶⁶.

Однак після сталінської тоталітарної революції згори 1929–1934 рр. ліберальний експеримент у національній політиці був припинений на користь реставрації квазі-імперського проєкту. Голодомор 1932–1933 рр. перетворив УРСР в уяві західних українців на гетто тоталітаризму. Нейтралізуючи втрати репутації, Сталін пішов на репресії проти Компартії Західної України, члени якої були оголошені ворогами народу. Масові сталінські репресії відбувались за соціальною, національною, партійною ознаками. Після приходу Гітлера до влади 30 січня 1933 р. посилились тоталітарна мобілізація та мілітаризація. Символом встановлення тотального контролю за суспільством можна вважати запровадження 27 грудня 1932 р. паспортної системи⁶⁷.

У міжвоєнний період радянська пропаганда поширювала образ ворожого Заходу, особливо Польщі і Румунії, які захопили етнічні українські землі, скориставшись сприятливою для себе історичною кон'юнктурою. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових «осад» загальною площею 143 тис. га, близько половини колоністів осіли на Волині⁶⁸. Поляки знову почали називати українців «русинами». Сокальський кордон символічно відділяв Східну Галичину від Волині. Непослідовними були прометеїстські зусилля, в ідеалі орієнтовані на переорієнтації українського націоналізму з антипольського спрямування на антирадянську боротьбу. Глобальна економічна криза 1929–1933 р. позбавила роботи чимало представників української інтелігенції різної ідеологічної орієнтації (націоналісти Улас Самчук, Євген Маланюк, Олена Теліга; пролетарські інтелігенти Ярослав Галан, Кузьма Пелехатий; ліберали Богдан Ігор Антонич, Ірина Вільде). «Українське національно-демократичне об'єднання» проголошувало боротьбу за самостійну і соборну Україну легальним шляхом. У 1938 р. Сталін розпустив КПЗУ, яка виступала за приєднання Західної України до УРСР. Пацифікація 1930 р. спровокувала розгром українських культурницьких організацій. Не мала наслідків скарга до Ліги Націй української парламентської репрезентації та 63 британських парламентарів⁶⁹.

У січні 1932 р. Ліга Націй поклала відповідальність за насилля на українських націоналістів. Наприклад, 29 серпня 1931 р. Р. Шухевич у Трускавці вбив ідеолога прометеїзму Т. Голувка⁷⁰. 15 червня 1934 р. ОУН вбила міністра

⁶⁵ Величенко С. Вказана праця. С. 15.

⁶⁶ Там само. С. 17.

⁶⁷ Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). К., 2021. С. 18.

⁶⁸ Рубльов О.С., Коростіль Н.Ж., Безносок О.П. Західноукраїнські землі у складі ІІ Республіки 1921–1939: історичні нариси. К., 2010. С. 8.

⁶⁹ Там само. С. 19.

⁷⁰ Там само. С. 21.

внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Однак «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО) 8 вересня 1935 р. не байкотувало вибори та отримало 13 місць у Сеймі. В. Мудрий став віце-маршалком Сейму. Певний вплив на формування новітнього вітчизняного націоналізму мав міжнародний фашизм. Д. Донцов пропагував культ боротьби провідної меншості, войовничий антикомунізм і антилібералізм. Український націоналізм був ідеологією бездержавної, пригнобленої нації, яка шукала тактичні засоби для вирішення стратегічного завдання звільнення⁷¹. Аналізуючи ситуацію в Європі, хворій авторитарними режимами, Юрій Липа ставить запитання, «де ж вона та психологічно-політична Європа? Нема тепер такого суцільного поняття»⁷². І відповідає на своє ж запитання, що «здається, можна говорити про зникнення поняття Європи як духовної цілості»⁷³. Образ Європи у радянських ЗМІ жорстко цензурувався. Інформація доводилась виключно по монопольним, контрольованим державою каналам.

Розділ 4

Західний сегмент українського порубіжжя в міжвоєнну добу: виклики асиміляції та пошук відповідей на них

Перша світова війна як найважливіша подія ХХ століття і прояв кризи європейської цивілізації, і в яку поза своєю волею, позбавлений права вибору через відсутність власної державності, розділений між двома великими імперіями-суперниками виявився втягненим і український народ, а українські землі опинилися в центрі світового кривавого катаклізму, призвела до серйозних політичних, економічних і територіальних змін у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі – основному театрі воєнних дій.

Щодо політичної карти світу, то вона змінювалась на очах. Ще під час війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Гогенцоллернів, Габсбургів, Романових і турецьких султанів розпалися й перестали існувати. Загалом війна і революції у низці європейських країн спричинили крах монархій: із 41 правлячої династії у Європі напередодні війни після її завершення залишилося лише 17. На їхніх уламках постали нові держави – Польська Республіка, Чехословацька республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (із 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Сталися радикальні зміни у співвідношенні сил у Європі і усьому світі. Зокрема, більшовицька революція у колишній Російській імперії, справжню мету якої на той час далеко ще не всі усвідомлювали, і яка справила досить значний вплив на світові політичні процеси, водночас на тривалий час поставила радянську Росію/СРСР поза колом великих держав. Унаслідок

⁷¹ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. К., 1991. С. 79.

⁷² Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк, 1953. С. 12.

⁷³ Там само. С. 9.

поразки у війні також випали із гурту держав, котрі визначали світову політику, країни Четверного блоку – Австро-Угорщина (зокрема її спадкоємці Австрія, Угорщина та інші країни), Німеччина, Болгарія й Туреччина. Велика Британія і Франція, виснажені війною, істотно поступилися своїми позиціями США та Японії, значення і вплив яких незмірно зросли, особливо Сполучених Штатів Америки, які почали чимдалі більше відігравати роль кредитора європейських держав (їх забаргованість США разом із відсотками складала на 1923 р. майже 12 млрд доларів) і провідну роль у світовій політиці загалом. І, нарешті, значно змінилися кордони європейських держав: на 70% кордони в Європі, що існували до 1991 р., склалися саме внаслідок Першої світової війни. Відтак посилювалися міграційні процеси: великі маси людей переселилися з однієї країни в іншу (наприклад, тільки з Росії та України за 1918-1920 рр. емігрувало близько 2 млн осіб), що викликало проблему біжінців⁷⁴.

За Версальською системою мирних договорів, укладеною державами-переможницями на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., відбувся такий переділ кордонів в Центральній-Східній Європі, що у багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди здебільшого не з власної волі: близько 17 млн чоловік опинилися на землях не своїх держав. Під час їх складання було допущено стільки нездовільних компромісів, що не лише переможені, але й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. Недосконалість і несправедливість Версальської системи договорів засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави – бодай на частині національної території. Україні, наприклад, не знайшлося місця в мирній програмі післявоєнного світовлаштування США, більш відомої як «14 пунктів президента Вільсона», оприлюдненої 8 січня 1918 р. А на Паризькій мирній конференції, незважаючи на зусилля українських дипломатів здобути підтримку з боку країн Антанти державницьких прагнень українців, «ніхто з союзників не хотів незалежної Української держави, допускалося, в крайньому разі, створення російської федерації, в якій Україна мала б своє автономне місце», – як відзначав один із керівників чехословацької делегації у Парижі Е. Бенеш.

Щодо українців, то по відношенню до них це було мабуть особливо несправедливим. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж, українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська, або підросійська Україна, де проживало близько 25 млн українців, дала до російської армії 3,5 млн солдатів, а із Західної або півдавстрійської України з 6,5 млн українців, що тут проживали, було мобілізовано 250 тис. По-друге, ще під час Першої світової війни в

⁷⁴ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин. К., 2008. С.431.

результаті Української революції на Наддніпрянській Україні була утворена Українська Народна Республіка (7 листопада 1917 р.), а наслідком посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях було проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки, які 22 січня 1919 р. заявили про своє з'єднання. Отже, український народ мав вагомі підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані із захистом УНР та ЗУНР своєї молоді державності. Зокрема, наступ російських радянських військ у січні 1919 р. примусив уряд УНР – Директорію залишити Київ. Водночас він зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої у Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, вона провела державну нараду для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої у цей час перебували на півдні України. Ці умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук шляхів до порозуміння з Антантою. 10 і 12 лютого повноважний представник УНР на мирній конференції у Парижі Г. Сидоренко звернувся до її учасників із нотами, де йшлося про війну радянської Росії проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків, і зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як «єдиного засобу повернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», оскільки уряд УНР притидіє більшовицькій експансії.

Але проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки і навіть призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ на Заході і в середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за якою остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за свою незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав наступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР на Червону армію більшовиків, і вони навіть 6 травня тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з радянською Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч і була інтернована польськими військами. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і радянською Росією. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавському

договорі, визнала УСРР. Отже Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею. І до цього теж доклали зусиль паризькі миротворці.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР у Парижі та виступи українських представників в інших західних країнах про природне право українського народу на сомовизначення. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель – Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східногалицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центральній-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. в Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р. вся Буковина була віддана Румунії.

Отже, за наслідками Першої світової війни українські землі були поділені і входили до складу чотирьох держав – Наддніпрянська Україна до складу СРСР, Східна Галичина, Західна Волинь, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя та Західне Полісся – до Польщі, Північна Буковина з Хотинським, Ізмаїльським та Аккерманським повітами Бессарабії – до Румунії, а Закарпаття – до Чехословаччини, що вкотре засвідчило фронтирний характер України та її історії. Зокрема, західноукраїнські землі з понад 12,3 млн населення опинились у складі нових національних держав і склали західний сегмент українського порубіжжя, який упродовж міжвоєнного періоду перебував під впливом інонаціональних соціокультурних, економічних і політичних координат, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн осіб⁷⁵.

⁷⁵ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). К., 2007. С. 331.

Водночас, українська проблема – необхідність збереження етнічної самобутності українського населення і реалізації політичних змагань його провідників під чужою владою – була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

У період між двома світовими війнами значний вплив на вибір напрямів суспільного розвитку, форм і методів розв'язання соціально-економічних проблем у країнах світу, зокрема Центрально-Східної Європи, мали такі ідейно-політичні течії як консерватизм, лібералізм і соціал-демократія, від якої відколотися ліворадикальне крило – комуністичний рух, і праворадикальний напрям – фашизм. Демократична та комуністична моделі суспільного розвитку претендували на універсальність, але мало хто ними скористався. Ліберальний лад, своєю чергою, викликав неприязність у свого базису – широких мас, бо не давав відчуття стабільності та добробуту, і до того ж, більшість країн регіону не мала тривалої демократичної традиції. І в середовищі європейських інтелектуалів після Першої світової війни переважали песимізм та кризова свідомість, викликана занепадом гуманістичних традицій. Вони, як правило, не приєдналися до захисту парламентаризму, не підняли рішуче свій голос проти авторитарно-консервативних і тоталітарно-фашистських тенденцій в Європі, що в міжвоєнні роки все більше набирали силу. Вони здійснювали також істотний вплив на міжвоєнний розвиток молодих країн Центрально-Східної Європи, який ускладнювався внутрішніми проблемами державотворення. Але найбільшою їхньою трагедією було те, що у міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, що претендували на світове панування – комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі – дотримуючись хронології: у радянській Росії, у хортистській Угорщині, в Італії і згодом у Німеччині. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони являли собою пряму загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі.

З утворенням незалежних держав у центральноєвропейському регіоні перед ними постала головна проблема – яким буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, реакційна королівська влада вирішила це питання на свою користь військовою силою. Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху, і було встановлено республіканське правління. Втім і в цих державах політична система формувалася й розвивалася відповідно до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів і прошарків, виявлених ними здібностей до політичної волі. В результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжує розвиватися в цьому руслі навіть після зсунення вправо в другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г. Масарик виступає як загальнонаціональний авторитет. У Польщі також

відбувається зсунення вправо після 1926 р., втім більш різке, в бік авторитарного режиму. Однак Ю. Пілсудський на відміну від Масарика не став позапартійним арбітром, який всіх об'єднує.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод і безробіття значно посилили соціальну активність і внутрішньополітичну боротьбу у країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, для молодих держав регіону був характерний розвиток конституційних процесів і ухвалення нових конституцій, що відбивали нові політичні реалії. Так, у лютому 1920 р. конституцію було ухвалено в Чехословаччині, в березні 1921 р. – у Польщі, в 1923 р. затверджено конституцію Румунії. Майже всі конституції того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалось. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних із пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви» і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний та традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунтах. Зокрема, характерною особливістю державотворчого процесу у Польщі, Румунії та Чехословаччині в міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини, серед яких вагоме місце займали українці, становили понад третину населення. В Румунії, а також у Польщі уряди проводили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, особливо українців. Це, звичайно, не могло не накласти гіркий відбиток на самосвідомість українців, що не за своєю волею стали громадянами сусідніх країн, де протягом двох десятиліть так і не утвердилися демократичні засади державно-політичного і громадського життя. Навіть в порівняно найбільш демократичній з поміж країн регіону Чехословацькій республіці з кінця 1920-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, ірредентистські – серед угорців та автономістські – серед закарпатських українців.

* * *

У міжвоєнний період найбільше за чисельністю українське населення за межами УРСР і СРСР – від 4,5 до 5,5 млн осіб – проживало в Польщі, на власних етнічних землях, які протягом століть були відірвані від основного масиву українських територій і становили приблизно третину території відродженої польської держави⁷⁶.

⁷⁶ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. С. 461.

Уряд Польщі чинив жорстокі утиски українському населенню, яке не визнавало законності польської влади на західноукраїнських землях. Зокрема, лише восени 1919 р. число українців, заарештованих та засланих до таборів полонених, перевищило 100 тис. людей, у т. ч. понад 1000 українських священників греко-католицької церкви. З перших днів приходу польської влади в Східну Галичину й на Волинь Варшава вживала заходів щодо розчинення українського населення, його національної асиміляції. Були скасовані Галицький крайовий сейм та повітові ради, чії функції перебравли польські старости. У 1920 р. Східну Галичину було поділено на три воєводства: Львівське, Тернопільське і Станіславівське, які влада почала офіційно називати «Малопольська Всьходня» (Східна Малопольща) і заборонила вживати терміни «Західна Україна» й «українці», яких іменували «русинами» або «руськими», а також гуцулами, бойками, лемками, поліщуками і навіть «тутешніми людьми»⁷⁷.

Реагуючи на такий стан В. Липинський, наприклад, наголошував на різкій відмінності у відносинах Галичини та Польщі в епоху розвинутого середньовіччя, коли західноруські землі були на рівних із Польщею в паритетних державно-політичних династичних взаєминах, і в модерну добу, коли Галичина та Польща перейшли до стану взаємовідносин, які складаються між колонією та метрополією. В середньовічну епоху саме у «північно-західних країнах», куди входила і Галичина, – зазначав він, – відбувалась «боротьба старої «руської» культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухадників з розбещеними «кремовими королев'ятами». Причём стара «руська» культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі». Тоді відносини між двома державно-політичними суб'єктами були паритетними і рівними, і від цього відштовхувались і витоки стосунків між ними. Натомість у ХХ столітті, коли Галичина і Польща перетворились, відповідно, на колонію і метрополію, політика, на думку Липинського, вимагала застосування зовсім відмінної від епохи середньовіччя стратегії і тактики»⁷⁸.

Практично усі політичні партії відродженої Польщі були одностайні у прагненні назавжди приєднати Західну Україну (а також Західну Білорусь), однак способи виконання цієї стратегічної мети пропонувались різні. Упродовж 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували національні демократи (ендеки) (головний ідеолог Р. Дмовський), котрі реалізовували свою «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Насамперед,

⁷⁷ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. С. 332.

⁷⁸ Див.: Потульніцький В. Проблема українсько-польського співіснування в українській консервативній політичній думці міжвоєнної доби: Липинський versus Томашівський у контексті епохи // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 2021. Вип. 30. С. 67-84.

влада прагнула зміцнити польський «стан посідання» у Західній Україні: сюди спрямовувалися десятки тисяч польських військових та цивільних колоністів («осадників»), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою «осадництва» було не лише заохочення колишніх військових, а передусім зміцнення «польськості» у прикордонних районах. До 1935 р. було створено близько 8 тис. військових «осад», у т. ч. половина з них на Волині, загальною площею понад 140 тис. га. У результаті станом на 1931 р. на території воєводств Західної України кількість поляків зросла майже на 400 тис. осіб. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть українських селян до колоністів, яка часом виливалася у криваві сутички, а також сприяла масовій еміграції малоземельних і безробітних українців за кордон, переважно до Франції, Канади, Аргентини, Бразилії, США, куди у пошуках кращої долі в міжвоєнні роки виїхало понад 112 тис. осіб. Окрім того, у пошуках заробітку українці, а також інші громадяни Польщі, мусили виїжджати на сезонні роботи до європейських країн. Так, на початку 1930-х років лише в Німеччині, Данії, Латвії, Австрії, Румунії працювало близько 38 тис. вихідців із Польщі, багато з них нелегально.

Грубим порушенням прав українців були їх насильницьке навернення до католицизму і, особливо, дискримінаційна політика польської влади щодо української мови та освіти. Були скасовані українські кафедри у Львівському університеті і звільнені українські викладачі цього вищого навчального закладу, який набув майже повністю польського характеру. А у 1924 р. був ухвалений закон про усунення української мови з усіх державних і самоуправних установ Західної України. Незабаром розгорнувся наступ на українські школи: вже у 1936/1937 навчальному році майже 53% учнів української національності навчалися у школах з польською мовою викладання, понад 40% – у двомовних і лише 6% – в українських школах. Польська влада переслідувала й українські національно-культурні організації, особливо осередки Товариства «Просвіти»⁷⁹.

Після військового перевороту маршала Ю. Пілсудського у травні 1926 р. з'явилися певні сподівання на лібералізацію національної політики Польщі, зокрема щодо її ставлення до українців. Прихильники маршала, т. зв. пілсудчики, розробили й обстоювали доктрину польського «прометеїзму», що трансформувалася з концепції федералізму, яка виявилася нездійсненою. Прометеїзм став чи не найголовнішим напрямом східної політики II Речіпосполитої аж до початку Другої світової війни. Головні ідеологи прометеївського руху Т. Голувко й Т. Шетцель та члени організації «Прометей», створеної у 1926 р. в Парижі, будучи переконаними в нетривалому існуванні багатонаціональної радянської імперії нового типу, намагалися залучити в орбіту польських політичних впливів неросійські народи, сприяючи їх звільненню та утворенню національних держав між Балтійським і Чорним морями. Отже, головною метою реалізації концепції прометеїзму стало розчленування Радянського

⁷⁹ Див.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. С. 333-335.

Союзу і створення на його національних окраїнах напівзалежних держав, об'єднаних із Польщею у федерацію чи конфедерацію. Порівняно з попередньою федераційною програмою Ю Пілсудського, концепція прометеїзму передбачала залучення в орбіту польських впливів значно більше народів: окрім українців та білорусів, також народи Південного і Північного Кавказу, Середньої Азії, Криму, західної Фінляндії та інш. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею. При цьому ключова роль в утворенні системи федераційних договорів і протистоянні політиці СРСР відводилася Україні, а українське питання загалом розглядалося насамперед як засіб нейтралізації радянської імперіалістичної політики.

Об'єднуючою метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу і співпраця у побудові незалежної України над Дніпром. Утім Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали одвічною польською землею. На противагу попередній ендецькій політиці національної асиміляції вони визнавали, що в Галичині й на Волині проживає українське населення, але заперечували його права на самовизначення і натомість запропонували програму державної асиміляції українців, що отримала назву «санації» і переслідувала мету, щоби за умови збереження власної національності у меншин вироблялося свідоме почуття приналежності до польської державності. У підвалини такої політики щодо національних меншин були закладені принципи індивідуалізації, регіоналізації та селективності. У перспективі йшлося, як наголошують дослідники проблеми, про переорієнтацію, завдяки певним поступкам уряду, українського національно-визвольного руху, який з особливою силою розгорнувся з початку 1930-х років, з антипольського на антисоветський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в імовірній війні з СРСР⁸⁰.

Однак сподівання на кардинальні зміни у ставленні польської влади до українського питання виявилися марними. Розходження в польському правлячому таборі щодо цього питання, непослідовність і нерішучість ідеологів та прихильників «прометеїстської» концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. А економічна криза 1929-1933 рр., яка найбільш вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт. Незважаючи на те, що прометеїзм був домінуючою концепцією східної політики усіх «санацийних урядів, він так і не знайшов практичної реалізації: польська влада, попри декларації про потребу державної асиміляції, інтенсивно здійснювала національну асиміляцію українців. Напередодні Другої світової війни пошуки шляхів розв'язання українського питання завершилися поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави, згідно з якими пріоритет надавався політиці зміцнення польського елемента у Західній Україні.

⁸⁰ Див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. С. 463-465.

Насильницька політика в усіх сферах життя – національній, соціальній, економічній, релігійній – сприяла розвитку національних почуттів українців, посиленню ненависті до поляків, розгортанню селянських стихійних акцій проти осадників тощо. До цього українців підштовхувала й агітація та дії ліво- і право-радикальних політичних опозиціонерів (КПЗУ, ОУН, УВО), які здійснювали сотні актів саботажу на території Східної Галичини. У відповідь польська влада вирішила восени 1930 р. провести каральну акцію – т. зв. «пацифікацію» (умиротворення українців), в якій разом із загонами поліції брали участь військові підрозділи. Під час каральних експедицій було вчинено погроми близько 800 населених пунктів у 450 громадах Східної Галичини, ув'язнено близько 2 тис. осіб, з яких понад половину віддано до суду. Це викликало обурення серед українців за кордоном, які навіть у жовтні 1930 р. звернулися із заявою-протестом до Ліги Націй, а також активізацію й консолідацію українських політичних сил у Польщі⁸¹.

У національно-визвольному русі західних українців в Польщі у міжвоєнний період вирізнялися три головні течії: демократичні партії з притаманними їм легальними засобами боротьби та націоналістичний рух і комуністична партія з її сателітами, які діяли переважно нелегально чи напівлегально.

У перші роки польської окупації у Східній Галичині досить активно діяли чотири українські партії – Українська народно-трудова партія (УНТП), Українська соціал-радикальна партія (УСРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП), Українська християнсько-суспільна партія (УХСП), які одноставно виступали проти польської окупації західноукраїнських земель і програмною метою яких була самостійна соборна Україна. Але з часом під впливом внутрішньо- і зовнішньополітичних подій серед політичних діячів Східної Галичини почалася диференціація поглядів щодо майбутнього цих земель. Одна група, очолювана головою партії УНТП В. Охримовичем, дотримувалася автономістської концепції: з врахуванням об'єктивних обставин, йти на компроміс з польською владою і домагатися територіальної автономії для українських земель. Друга група українських політиків, в т. ч. й диктатор ЗУНР Є. Петрушевич, відкидала будь-яку можливість співробітництва з польською владою, і повіривши в лібералізацію більшовицького режиму, особливо з огляду на його політику українізації в УРСР, виступала за налагодження контактів із радянською Україною. Нарешті третя група, яка гуртувалася навколо журналу «Заграва», на чолі з його редактором Д. Донцовим, відкидала як ідею автономії, так і радянське погляди, і пропонувала боротися власними силами за українську соборну незалежну державу. Члени цієї групи у квітні 1924 р. заснували Українську партію національної роботи (УПНР) на чолі з С. Підгірським.

Однак, з активізацією асиміляційної політики польської влади у липні 1925 р. всі три вищезазвані політичні групи об'єдналися на установчому з'їзді в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) на чолі з

⁸¹ Див.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. С. 336-337.

Д. Левицьким, що стало широким національним рухом/фронтом у міжвоєнній Польщі. Він об'єднав таких визначних українських політиків і громадських діячів як С. Баран, С. Вітвицький, В. Бачинський, А. Горбачевський, М. Галущинський, В. Кузьмович, Д. і К. Левіцькі, І. Кедрин-Рудницький, О. Луцький, В. Охримович, М. Рудницька, В. Мудрий та ін. УНДО стало на шлях парламентаризму, легальної боротьби за здобуття автономії для Галичини згідно з ухвалою Ради послів 1923 р., але й не відкидало гасло боротьби за самостійну соборну українську державу. Щоправда, за цю тактику, як «угодовську», УНДО зазнало критики і ліворадикальних, і праворадикальних політичних сил.

Попри це, Українське національно-демократичне об'єднання стало найвпливовішою та наймасовішою легальною українською силою в міжвоєнній Польщі. Наприклад, взявши участь у виборах 1928 р., УНДО провело 23 депутатів до польського сейму (нижньої палати парламенту) і 8 депутатів – до сенату. УНДО і його представники в польському парламенті в рамках законодавства Другої Речіпосполитої сприяли розвитку українського господарського, культурно-освітнього та політичного життя, яке, незважаючи на владні перешкоди, демонструвало досить високий рівень самоорганізації⁸².

Зокрема, окрему важливу і активну суспільно-політичну верству у міжвоєнній Польщі творила досить численна й організована українська наддніпрянська (насамперед військова) еміграція (понад 35 тис. осіб), яка була, з одного боку частиною фрагментаризованої нації, складовою етнополітичного процесу України, а з іншого – невід'ємною складовою історії країни вимушеного перебування – Польщі, в міжвоєнний розвиток якої недавні захисники УНР/ЗУНР зробили значний внесок⁸³.

Згодом, через складну ситуацію, що особливо загострилася після вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького членами ОУН 15 червня 1934 р., утворення концентраційного табору в Березі Картузькій для боротьби з діячами й активними учасниками українського національно-визвольного руху, а також зважаючи на хвилю репресій та Голодомор в УРСР, УНДО розпочало пошуки компромісів з владою для збереження українського національного середовища у Польщі. Так, 5 лютого 1935 р. у Сеймі від імені УНДО виступив Д. Левицький, який запропонував польському урядові умови польсько-українського порозуміння «на базі спільної антисоветської платформи й надання територіальної автономії для українців в Польщі». Але вона була відкинута польською стороною. Після зміни польського уряду в березні 1935 р. УНДО знову ініціювало нормалізацію польсько-українських відносин і навіть уклало угоду з польськими урядовцями. За домовленістю, українцям було обіцяно збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови у судах й адміністрації Східної

⁸² Див.: Там само. С. 338-339.

⁸³ Див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. С. 478-481.

Галичини, створення Українського університету, звільнення політв'язнів і гарантовані місця у майбутньому парламенті й місцевих урядах. Українці, своєю чергою, погоджувались визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди «нормалізації» поділила українське суспільство: частина підтримала порозуміння з польською владою, інша, насамперед члени ОУН, залишилася на непримиренних позиціях щодо держави. У виборах, що відбулися 8 вересня 1935 р., взяли участь 50% українських виборців. Їх представники дістали 13 сеймових та 4 сенаторські мандати, а лідер УНДО В. Мудрий обійняв посаду віце-маршалка Сейму. Отже, попри усі негаразди, українці в Польщі мали можливість легальної опозиції до влади і насамперед через це їхнє становище вигідно відрізнялося від ситуації земляків у СРСР/УРСР⁸⁴.

Другою за своїм значенням і впливом українською партією в міжвоєнній Польщі була Галицька соціал-радикальна партія, яка в 1926 р. об'єднавшись з українськими соціалістами-революціонерами Волині, стала називатися Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП), яку очолювали спочатку Л. Бачинський, а після його смерті в 1930 р. – І. Макух. У своїй програмі УСРП на перший план ставила класові інтереси селян і робітників, обстоювала державну самостійність України, стояла на позиціях т. зв. немарксистського соціалізму і відкидала шлях революції та терору.

Іншою соціалістичною партією на західноукраїнських землях була Українська соціал-демократична партія (УСДП) (голова Л. Ганкевич), яка відрізнялася своїми ліворадикальними поглядами. Але головною ліворадикальною політичною силою в Галичині була Комуністична партія Західної України (КПЗУ) (лідер Й. Крілик), яка з 1923 р. діяла нелегально та фінансово підтримувалася КП(б)У. Комуністи, використовуючи просоветські симпатії на західно-українських землях, наголошували, що єдино правильний шлях до соціального й національного визволення – соціалістична революція, яку спільно повинні здійснити робітники і селяни Польщі і Західної України. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УРСР. Утім вплив КПЗУ на західноукраїнське населення, діяльність якої ослаблювали внутріпартійна боротьба і постійне втручання закордонного відділу ЦК КП(б)У, був незначним, і у 1938 р. її партійні організації через звинувачення Виконкому Комінтерну в розкладанні зсередини «фашистською агентурою» були розпущені.

Праворадикальну течію в українському-національно-визвольному русі у міжвоєнній Польщі представляла Організація українських націоналістів (ОУН). Її зародком була Українська військова організація (УВО), утворена у 1920 р. в Празі українськими січовими стрільцями для продовження збройного опору окупантам. Її очолив полковник Армії УНР Є. Коновалець. УВО була, як зазначалося у виданій нею програмній брошурі, «революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного

⁸⁴ Див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. С. 468-474.

зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з'єднану державу»⁸⁵.

Окрім УВО у 1920-х рр. на західноукраїнських землях нелегально виникла ціла низка молодіжних націоналістичних організацій та груп, які діяли на свій розсуд і не мали чітко визначених форм і методів боротьби та стратегічних завдань. Отже постало завдання об'єднати всі українські націоналістичні організації, що і відбулося на Першому конгресі українських націоналістів у Відні наприкінці січня – на початку лютого 1929 р., на якому було проголошено утворення Організації українських націоналістів і обрано її провід на чолі з Є. Коновальцем.

Утворення ОУН було реакцією на поразку Української революції і проявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійної Української держави. Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового інтегрального українського націоналізму, розроблених Д. Донцовим та іншими теоретиками, і проголошувала націю абсолютною цінністю й відкидала ліберально-демократичні цінності як деструктивні для національного єднання, наголошувала на ролі вождя-керманача й національної еліти і єдиним успішним засобом для досягнення головної мети визвольних змагань вважала революційні методи боротьби проти окупантів України, включаючи здійснення терористичних актів проти ворогів українців. Останні особливо почастишали, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став С. Бандера. Резонансними стали, наприклад, напад на консульство СРСР у Львові в 1933 р. на знак протесту проти Голодомору в Україні, убивство директора української державної гімназії у Львові І. Бабія, обвинувачуваного націоналістами у національній зраді, та міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького у 1934 р., яке спричинило арешт і засудження до довічного ув'язнення великої групи діячів ОУН в т. ч. і С. Бандери. Усі легальні українські партії та глава УГКЦ митрополит А. Шептицький засудили терористичні акти і радикалізм ОУН як антигуманні й такі, що не мали сенсу⁸⁶.

Акції Організації українських націоналістів суттєво погіршили польсько-українські відносини: на західноукраїнських землях посилювалися репресії та переслідування активних учасників революційної боротьби, розпочалися масові протиукраїнські політичні процеси тощо. На загострення польсько-українських взаємин на західноукраїнських землях впливали також і зовнішні чинники, передусім напружені відносини між Польщею і СРСР, які здійснювали агентурні, розвідувальні й диверсійно-терористичні операції один проти одного, в тому числі з використанням національних меншин, з метою дестабілізації внутрішнього становища суміжної держави.

Отже, становище українців у Польщі в міжвоєнний період залежало не тільки від дискримінаційної і переважно репресивної політики польської влади, поведінки і дій політичних партій та громадських організацій самих українців, а, певною мірою, й від ворожої політики сталінського уряду СРСР щодо «буржуазної» Польщі.

⁸⁵ Цит. за: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. С. 341.

⁸⁶ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. С. 477.

Національне питання стало в міжвоєнний період однією з гострих проблем внутрішньополітичного життя і Румунії, до складу якої після Першої світової війни увійшла друга велика частина західноукраїнських земель з українським населенням у 1,2 млн осіб – Північна Буковина, а також Бессарабія, окуповані попри рішення Буковинського народного віча від 3 листопада 1918 р. в Чернівцях про «прилучення австрійської часті української землі до України»⁸⁷.

Румунський окупаційний режим в Буковині був найсуворішим з поміж усіх режимів, що були встановлені на загарбаних сусідніми державами західноукраїнських землях після Першої світової війни. Усі колишні автономні права Буковини були скасовані, а край перетворено на провінцію Румунії. Зокрема, в основі розпочатої Бухарестом одночасно з анексією Буковини адміністративно-територіальної реформи було намагання румунського уряду уніфікувати адміністративну структуру і систему управління, ліквідувавши щонайменші ознаки самостійності краю, а прийнята в березні 1923 р. нова конституція Румунії остаточно закріпила унітарний характер держави. При цьому представники окупаційних властей виходили з того, що „Бессарабія і Буковина – штучні утворення австрійського і російського походження... В Румунії вони не мають ніякого права на існування”⁸⁸.

Замість таких окремих адміністративних територій, як Бессарабія, Буковина, Валахія тощо, було створено 10 цинутів (провінцій). В 1918–1928 і 1937–1940 рр. на Буковині було запроваджено безперервний стан облоги: обмежувалось вільне пересування громадян, заборонялося проведення зборів і маніфестацій, вводилися цензура і трибунал. У брутальній формі здійснювалася насильницька румунізація українців краю: ліквідовувалися українські школи, заборонялося вживання української мови, назви населених пунктів змінювались на нові – румунські, українців змушували змінювати свої прізвища на румунські, проводилися арешти серед представників української інтелігенції та священиків (зразу ж після окупації у в’язниці Чернівців опинилися більше півтисячі відомих діячів українського походження) тощо.

Більшість українського населення Буковини ніколи не визнавала законним захоплення королівською Румунією Північної Буковини, вважала його тимчасовим явищем і у різних формах проявляла невдоволення, протест і навіть опір ненависному окупаційному режиму в краї. Наприклад, в петиції Української національної ради від 11 липня 1927 р. до Ліги Націй, спрямованої „проти румунського уряду з причин недотримання ним міжнародних угод щодо українського населення і з причин нестерпного стану, створеного для цього населення румунською владою”, були докладно викладені переконливі факти про „постійні порушення основних прав українців і приниження укра-

⁸⁷ Див.: Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. Чернівці, 1994. С. 49-51.

⁸⁸ Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. С. 203.

їнської нації владою, які мали місце під час анексії вищезгаданих територій (особливо Буковини) на користь Румунії⁸⁹.

Отже, українське питання стало загальноновизнаним дестабілізуючим фактором політики правлячих кіл Румунії у міжвоєнні роки, адже у результаті румунської анексії українських земель утворилась протидіюча сила, яка стала детонатором повоєнних змін усього румунського суспільства.

Перебіг політичного життя на Буковині після приєднання її до Румунії визначався як загальнорумунськими чинниками, так і специфічними місцевими факторами. Звичайно, насильницьке приєднання та понад двадцятирічне перебування Буковини у складі Румунії не могло не вплинути на розвиток політичного життя в краї впродовж усього міжвоєнного періоду. Зокрема, воно значно послабило український політичний рух, адже частина провідних лідерів українських політичних партій після румунської окупації залишила Буковину внаслідок політичних обставин, які робили практично неможливими їхнє перебування та національно-патріотичну діяльність у краї.

В самій Буковині, намагаючись запровадити тотальний контроль над населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів, зокрема, Центральної служби державної безпеки і служби національної пропаганди, та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Окрім того, румунські військовослужбовці зобов'язані були провадити серед місцевого, насамперед українського, населення „виховну” роботу: вести пропаганду, організувати національні румунські свята, зокрема відзначення щорічного свята „звільнення Буковини румунськими військами”, запобігати поширенню іноземної, особливо української, літератури й періодики тощо.

В основі такого жорсткого політичного режиму, запровадженого офіційним Бухарестом на Буковині, лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. Найбільш яскраво процеси румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Наприклад, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5 556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися „румунами, що забули свою рідну мову”, вони зобов'язувалися „віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання”. Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки в 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською мовою навчання у Чернівецькому університеті. Із 590 українських культурно-освітніх товариств, що були на Буковині перед війною, у 1924 р. залишилося тільки 14. На початку 30-х років була заборонена навіть назва – українці⁹⁰.

⁸⁹ Див.: Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). Чернівці, 2005. С. 569-578.

⁹⁰ Див.: Курило В.М. У боротьбі за визволення. Револьюційно-визвольний рух на Буковині у 1922-1940 роках. Львів, 1977. С. 48; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. С. 344.

Слід зазначити, що факт примусової румунізації українського населення протягом міжвоєнного періоду визнають і самі румунські дослідники. Показовим у цьому плані є робота головного редактора «Румунського журналу з питань прав людини», засновника Організації «Ombudspersons for National Minorities» Г. Андреску під назвою «Нації та меншини», яка вийшла у 2004 р. у Бухаресті, та в якій зазначено таке: «В рамках кампанії румунізації на початку 30-х років румунський Уряд закрити або розсунув школи, газети та заклади культури українців. У суспільному житті українська мова була заборонена, а порушення відповідного закону передбачало втручання поліції. Українці були названі „румунми, які забули рідну мову»⁹¹.

Іншим переконливим прикладом щодо цього є двотомне дослідження румунського автора українського походження Д. Гренчука «Послідовність та зміни: інтеграція національних меншин історичної Буковини у королівство Велика Румунія (1918–1940 рр.)», перший том якої було видано у 2005 р., а другий – у 2007 р. Так, науковець стверджує, що «буковинські українці не погодилися з об'єднанням Буковини з Румунським Королівством 28 листопада 1918 року», тому «для української громади Буковини період 1918–1928 рр. став етапом глибоких перетворень у політичному, соціальному, освітньо-виховному, духовному та ментальному плані, у порівнянні з існуючими реальностями у добу Австро-Угорської імперії». Внаслідок таких трансформацій, як визнає сам автор, із самого початку румунського панування чисельність українського населення регіону «різко скоротилося» – з 38,4%, що було встановлено під час австрійського перепису населення 1910 р., до 28% (227,4 тис. осіб) у 1919 р. Серед причин цього негативного для українського етносу явища автор називає «колонізацію території між Прутом та Дністром румунськими сім'ями», а також реєстрацію гуцулів протягом міжвоєнного періоду як відокремлену від українців національність⁹².

Про кардинально відмінні умови становища українців під час Австро-Угорської імперії та королівства Велика Румунія свідчить виступ керівника делегації українських жіночих організації Буковини Ольги Гузар на першому з'їзді жіночих товариств-представників національних меншин Румунії, який відбувся 25–27 жовтня 1925 р. у Бухаресті. Так, у переданому організаторам з'їзду Меморандумі йшлося про те, що на той час на території Північної Буковини компактно проживало не менше 320 тис. українців, які під Австро-Угорською імперією мали 808 навчальних закладів з рідною мовою викладання, серед яких 4 українські ліцеї, 3 вчительські семінарії, 1 школу з підготовки фахівців деревообробної промисловості, 800 початкових шкіл та гімназій, приблизно 1000 культурних товариств та осередків. «Ці культурні

⁹¹ Andreescu G. Națiuni și minorități. București: Polirom, 2004. 271 p.

⁹² Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918–1940 pp.). Vol. 1. (1918–1928). Rădăuți: Septentrion, 2005. 240 p.; Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918–1940). Vol. 2. (1928–1940 pp.). Suceava: Mușatinii, 2007. 319 p.

здобутки українців, – зазначалося у Меморандумі, – систематично знищив румунський режим, що видно з наступного: у цілому краї немає тепер жодної початкової, середньої або вищої школи з українською мовою викладання... Українській молоді греко-православного віросповідання, яка становить більшість школярів, навіть релігія не викладається українською мовою»⁹³.

Торкаючись загальної чисельності українців Румунії та їх проблем, тижневик української еміграції «Тризуб» у номерах 4–5 від 22 січня 1928 р. писав про те, що в Румунії на той час проживало щонайменше 1,5 млн. українців, у тому числі у північній частині Буковини – 400 тис., на території Бессарабії та Добруджі – 600 тис. та на Мараморощині 100 тис. осіб. «Тепер, – уточнювало видання, – на всіх цих українських землях нема жодної української школи. Навіть викладання релігії проводиться незрозумілою для населення румунською мовою»⁹⁴.

Таким чином, румунська влада чинила цілеспрямовані перепони розвитку освіти, культури та віросповідання українською мовою. Весь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав'язування політичного, психологічного, етнічного та конфесійного панування титульної румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями⁹⁵.

Окрім адміністративних нововведень і свідомої заборони всього нерумунського, на Буковині в міжвоєнний період мала місце й фальсифікація результатів переписів та демографічної статистики, здійснювалися суто прорумунські виборчі та соціально-економічні реформи, зокрема аграрна, запроваджувалася румунська система політичних і міжпартійних стосунків, що базувалася на ідеології румунізації. Саме в таких умовах і відбувалися структурування української політичної свідомості та розбудова українських політичних партій.

У міжвоєнні роки особливістю політичного життя Румунії, як і європейських держав в цілому, було значне зростання числа політичних партій та організацій. Для Буковини це проявлялося у намаганні місцевих партій пристосуватися до нових умов діяльності, за яких чимало політичних організацій регіонального характеру трансформувалися чи зникали взагалі. За таких обставин найкращі умови для розвитку діяльності, зміцнення організаційної структури були створені для більшості загальнорумунських політичних об'єднань. У своїх партійних програмах вони, як правило, вмещували положення про створення й зміцнення румунської мононаціональної держави, намагаючись денаціоналізувати при цьому етнічні меншини.

⁹³ З'їзд представниць жіночих товариств меншостей Румунії // Тризуб. Париж, 1925. № 5. С. 25–27.

⁹⁴ На українських землях: на Буковині та Бессарабщині // Тризуб. Париж, 1928. № 4–5. С. 43–45.

⁹⁵ Див.: Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2010.

Типовою партією такого зразка була створена одним з організаторів приєднання Буковини до Румунії І. Ністором у вересні 1919 р. Демократична партія об'єднання (ДПО), в програмі якої головною метою було визначено уніфікацію та остаточне об'єднання румунських земель в єдину унітарну Румунську державу і вже в січні 1923 р. її лідери офіційно заявили про входження ДПО до складу загальнорумунської Націонал-ліберальної партії (НЛП) на правах її регіональної організації. В 20-х роках ХХ ст. Націонал-ліберальна партія на чолі з І. Бретіану, представляючи інтереси промислового капіталу та багатих землевласників, домінувала в управлінні державою та в усіх політичних процесах в Румунії. Співпрацювали з націонал-лібералами і ряд українських політиків, наприклад А. Мигасюк, В. Лукинюк, Л. Івасюк, Ю. Шпитко, які були кооптовані до списку НЛП під час виборчої кампанії 1927 р. Щоправда, зі смертю у 1927 р. лідера НЛП І. Бретіану позиції партії суттєво послабшали, в ній відбулося кілька розколів і у 1937 р. вона була усунута від влади⁹⁶.

У перші повоєнні роки однією з основних суперниць НЛП виступала Цараністська партія, створена в грудні 1918 р. І. Міхалаке і Н. Лупу. Її соціальною базою стали румунське селянство й дрібні власники і вона від самого початку діяльності виразно проявляла свою опозиційність до центральної влади, вимагаючи правильного застосування закону про аграрну реформу, поліпшення становища селянства, обмеження впливу королівської влади на перебіг політичних процесів в країні, усунення корумпованих службовців з усіх державних посад. В лютому 1922 р. було створено Цараністську партію Буковини на чолі з В. Боднареску, яка проіснувала до 1926 р. як регіональна організація. В її складі з 1923 р. діяла очолювана К.Кракалією українська секція партії (складалася з колишніх активістів соціал-демократичної партії, котрі вийшли з неї у 1922 р.), яка упродовж тривалого часу навіть видавала українською мовою власний друкований орган – газету „Хлібороб”, перейменовану згодом на „Хліборобську правду”. У жовтні 1926 р. Цараністська партія об'єдналася з трансільванською Національною партією в єдину загальнорумунську Націонал-цараністську партію (НЦП), до складу якої в грудні того ж року увійшла Цараністська партія Буковини. З того часу НЦП перетворилась на найбільш впливову опозиційну політичну партію Румунії, популярність якої з кожним роком зростала серед населення практично всіх регіонів країни. Активними діячами партії, наприклад, були українці Г. Андріяшук, І. Алексієвич, М. Заболотний, І. Микитович, які обиралися від неї до румунського парламенту. Прийшовши до влади восени 1928 р., націонал-цараністи скасували стан облоги на Буковині, обмежили цензурний тиск і зобов'язувались забезпечити громадянські свободи, надати національним меншинам права навчатися рідною мовою та інше. Разом з тим, нетривале перебування НЦП при владі (до 1933 р.), спричинило падіння авторитету цієї партії та поступове залицення її українцями, сподівання яких щодо намірів націонал-цараністського уряду розв'язати українські національні проблеми виявилися марними.

⁹⁶ Див.: Буковина: історичний нарис. Чернівці, 1998. С.235-236; Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). С. 58-61.

Більше того, на початку 1930-х років лідери Націонал-цараністської партії висунули шовіністичне гасло „Румунія для румунів”⁹⁷.

Значно меншим впливом на Буковині користувалися інші румунські партії, зокрема Народна, Національна і Націонал-християнська партії, а також ліві та ліворадикальні організації, зокрема Інтернаціональна соціал-демократична партія Буковини (ІСДПБ) на чолі з Я.Пістінером, що мала окрему українську секцію, яка у 1919 р. заснувала україномовний часопис «Воля народа» та деякі інші видання з метою виховання українців краю у соціалістичному класовому дусі⁹⁸.

На тлі діяльності соціал-демократів більш радикальною і своєрідною була діяльність комуністів, перші організації яких з’явилися на Буковині ще наприкінці 1918 р. Оформлення комуністичних осередків в Комуністичну партію Буковини (КПБ) відбулося в лютому 1920 р. і до 1926 р. вона діяла як складова, регіональна організація Комуністичної партії (більшовиків) України. У 1926 р. відповідно до рішень V конгресу III Інтернаціоналу, присвячених українському питанню, КПБ була реорганізована у крайову організацію Комуністичної партії Румунії, що була утворена в травні 1921 р. Лідерами КПБ були українці С. Гуцуляк, І. Клевчук, О. Вольчинський, В. Гаврилюк, пізніше – С. Канюк, І. Стасюк і С. Галицький, які перейшли від соціал-демократів, а також представники інших національностей краю. Діяльність Комуністичної партії Буковини полягала у встановленні диктатури пролетаріату та воз’єднанні краю з радянською Україною. Досить ефективною формою легальної діяльності буковинських комуністів була видавнича справа. У 1921 р. КПБ започаткувала видання комуністичної преси і першим її часописом на Буковині стала газета „Громада”, на заміну якій з’явилися такі видання як „Буковинська правда”, „Земля і воля” та „Народ”. Незважаючи на цензуру, через ці часописи комуністам вдавалося інформувати читачів про перебіг основних політичних подій в Румунії, поширювати пропагандистські дані про СРСР, вести полеміку зі своїми політичними опонентами тощо. Але загалом, КПБ існувала нелегально і не мала значного впливу серед місцевого населення, яке переважно не розділяло ліворадикальної ідеології⁹⁹.

Найчисельнішою легальною комуністичною організацією була Партія українських працюючих в Румунії „Визволення”, заснована групою українських політиків на чолі з І.Стасюком у лютому 1929 р. Чисельність партії, згідно з даними румунської поліції, коливалася протягом 1929-1934 рр. від 3 до 9 тис. осіб. Керував „Визволенням” центральний комітет в складі 21 чол., а друкованим органом став часопис „Борець”, перший номер якого з’явився 31 березня 1929 р.

⁹⁷ Див.: Буковина: історичний нарис. С. 236-237.

⁹⁸ Див.: Жуковський А. Історія Буковини. У 2-х частинах. Чернівці, 1993. С. 119; Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). С. 69-70; Буковина: історичний нарис. С. 237-238; Піддубний І.А. Діяльність буковинської соціал-демократичної організації в перші повоєнні роки (1918–1920 рр.) // 3 історичного минулого Буковини: Збірник наукових статей. Чернівці, 1996. С. 196-197.

⁹⁹ Нариси з історії Північної Буковини. К., 1980. С. 278-280; Курило В.М. У боротьбі за визволення. С. 55-62.

в Бухаресті. Програма партії передбачала боротьбу за національне та соціальне визволення Буковини та її приєднання до радянської України, а також здійснення соціально-економічних перетворень в краї за комуністичними канонами. Втім партія „Визволення” не стала суто українською комуністичною партією. До її складу входили представники інших національних груп Буковини, найбільший відсоток серед яких становили євреї. У 1932 р. партія зазнала серйозних втрат через ув'язнення більшості її лідерів, а з прийняттям в листопаді 1934 р. військовим командуванням спеціального розпорядження щодо заборони діяльності комуністичних організацій, „Визволення” припинило своє існування. З того часу практично повністю припинився комуністичний рух на Буковині, адже більшість діячів КПБ опинилися в румунських в'язницях або змушені були переховуватися в СРСР, де чимало з них незабаром теж зазнали репресій¹⁰⁰.

Отже, незважаючи на більшу чи меншу активність українських політиків у складі й діяльності загальнорумунських політичних партій, жодна з них ні у своїх програмах і тим більше в своїй практичній роботі не враховувала національні інтереси й потреби українського населення Буковини, які залишалися не захищеними. Єдино можливим виходом з такого становища була розбудова власних політичних організацій, заснування українських національних партій, яким з перших днів свого існування довелося вести боротьбу в суворих умовах румунського облогового режиму.

В умовах першого стану облоги, що тривав на Буковині протягом 1918—1928 рр., політичні організації національних меншин діяли дещо в іншому напрямку, ніж загальнорумунські партії, зокрема в силу різних обставин вони не мали змоги організувати широку й довготривалу самостійну діяльність. Проте в середовищі, наприклад, місцевої української інтелігенції, як і серед більшої частини населення краю, спостерігалися досить стійкі прагнення повернути усі колишні здобутки, що їх мали українці Буковини за австрійських часів і які вони втратили з приходом румунської влади. Тому мабуть не випадково українські організації, що виникали в Буковині на початку 1920-х рр., до певної міри намагалися співпрацювати з урядовими колами на крайовому рівні або проголошували себе надпартійними організаціями. Такими були, наприклад, Українська народна партія і Українська народна організація, які проіснували короткий час.

Українська народна партія (УНП) стала першою організацією національно-демократичного спрямування, яка розпочала свою роботу на Буковині. Її заснували у вересні 1921 р. група українських політиків, найбільш відомими серед яких були П. Мігуля, Р. Івасюк та С. Королевич. Незважаючи на те, що головною метою партії було визначено „підмагати румунський уряд у його змаганнях для запровадження ладу й порядку в нашій країні”, її керівники та діяльність з самого початку перебували під контролем й наглядом місцевої влади й поліції. Зрештою, УНП та її провідники не встояли перед тиском місцевої влади, що привело до їхнього відвертого колабораціонізму з румунським режимом. Звичайно заходи партії, спрямовані на співробітництво з

¹⁰⁰ Див.: Іванеско М.І. Партія „Визволення” та її місце в історії Буковини // Український історичний журнал. 1989. № 2. С. 42.

румунською владою, наприклад численні заяви на підтримку уряду І. Бретіану та політики І. Ністора в краї, не знаходили підтримки українського населення Буковини. В такій ситуації партія дуже швидко припинила своє існування, а її засновники відійшли від участі в подальшому політичному житті¹⁰¹.

Новою спробою розбудувати український політичний рух стало створення 30 квітня 1922 р. т.зв. Української народної організації. Засновниками цього надпартійного українського об'єднання виступили колишні члени Української національно-демократичної організації, що діяла в регіоні в часи австро-угорського дуалізму – А. Лукашевич, В. Дутчак, Ю. Лисан, Л. Когут. Програмною метою Української народної організації було „захищати український загаль та боронити права трудової маси українського народу під управою Румунії” і боротися за національно-культурну автономію українців в Румунії. При новій організації створювався Комітет національної самооборони, який вже у серпні 1922 р. скликав у Чернівцях широкопредставницьке українське народне віче. У прийнятій на ньому резолюції румунська влада звинувачувалася в переслідуванні українства, обмеженні прав і свобод українського населення Буковини. Офіційний Бухарест на цю акцію відреагував негайно – через репресії і ця українська організація перестала існувати¹⁰².

Дещо іншого характеру набрала створена наприкінці 1922 р. активістами забороненої Української народної організації нова партія – Українська народно-демократична партія (УНДП), що намагалася діяти в рамках існуючих в Румунії законів. Саме завдяки цьому до 1927 р. УНДП залишалась провідним політичним утворенням українського національно-демократичного руху на Буковині. Пріоритетними напрямками своєї діяльності партія вважала боротьбу за право українців на отримання освіти рідною мовою, відновлення роботи національно-культурних товариств та участь в парламентському житті Румунії. Зокрема, УНДП ініціювала проведення масових зборів та підготовку різних петицій й меморандумів з вимогами до румунського уряду наблизити освіту на Буковині до потреб українського населення, активно використовуючи при цьому партійний часопис „Рідний край”.

Окрім освітньої роботи, УНДП намагалася відновити діяльність українських товариств й громадських організацій. Саме завдяки наполегливій праці членів партії у 1920-х роках було закладено основи відродження та ефективної роботи в наступний період таких національно-культурних товариств як „Українська школа”, „Товариство українських вчителів Буковини”, „Руська бесіда”, „Український народний дім”, „Міщанська читальня”, „Жіноча громада” та інших¹⁰³.

¹⁰¹ Піддубний І. Парламентська діяльність українських політичних організацій реформістського напрямку (1918–1940) // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського Народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998). Чернівці, 2000. С. 46-47.

¹⁰² Див.: Жуковський А. Історія Буковини. С. 116.

¹⁰³ Див.: Буковина: історичний нарис. С. 244; Жуковський А. Історія Буковини. С. 147.

Втім, основна увага керівниками УНДП приділялася парламентській діяльності як найбільш ефективній формі захисту інтересів українців. Лідери партії намагалися використати найменшу можливість, щоб здобути депутатський мандат. Зокрема, один із майбутніх лідерів УНДП А. Лукашевич ще в 1920 р. був обраний членом румунського парламенту за списком Народної партії генерала Авереску, яка одержала тоді переконливу перемогу. Ситуація повторилася і в 1926 р., коли в ході виборчої кампанії УНДП вирішила приєднатися до партійного списку Народної партії, яка заявляла про свої наміри врегулювати взаємини з національними меншинами шляхом створення умов для розвитку їхніх національних культур і відкриття навчальних закладів¹⁰⁴.

У результаті перемоги на цих виборах Народної партії депутатами парламенту стали й лідери УНДП А. Лукашевич та Ю. Лисан, які брали активну участь в його роботі, постійно актуалізуючи з парламентської трибуни „українське питання” в Румунії. Наприклад, 3 грудня 1926 р. у своєму виступі в парламенті сенатор А. Лукашевич висловив протест уряду з приводу „гноблення українського народу” й вимагав для українців прав, належних їм за конституцією та трактатом про права національних меншин, підписаним в грудні 1919 р. Досить гостро виступали Лукашевич та Лисан проти форми, за якою у 1927 р. проводився перепис населення Буковини, отримавши в цьому питанні підтримку з боку депутатів від буковинських націонал-цараністів К. Кракалії та Н. Сеучук-Севяну. Зокрема, міністру Буковини було направлено протест з приводу вчинених зловживань, адже кількість українського населення за переписом значно скорочувався. Українським парламентаріям належить також ініціатива щодо обрання до румунського парламенту від національних меншин 80 депутатів, 50 з яких не мали б належати до жодної румунської партії¹⁰⁵.

Значну роботу проводили українські депутати і стосовно відстоювання економічних інтересів буковинців, вимагаючи насамперед поліпшення становища українського селянства, яке, „не отримавши належних земельних наділів, найбільше постраждало в результаті аграрної реформи А. Авереску” і не отримало „найменшої помочі зі сторони румунського уряду”.

Окрім парламентської діяльності, УНДП порушувала питання про національні проблеми українців у Румунії і на міжнародному рівні, зокрема на різних форумах та конгресах, що організовувалися в рамках Ліги Націй. Широкого резонансу, наприклад, набув підготовлений В. Дутчаком, А. Лукашевичем і З. Кузелею „Меморіал про положення українців у Румунії”, надісланий до Ліги Націй у липні 1927 р. У цьому документі українські політики докладно інформували світову громадськість про нестерпний політичний, культурно-освітній, соціально-економічний стан українства на Буковині та антиукраїнські заходи румунського політичного режиму. Щоправда, міжнародне співтовариство, як правило, нехтувало справедливими українськими вимогами.

¹⁰⁴ Піддубний І. Проблема захисту прав українців Буковини у діяльності політичних організацій краю в 1918–1928 рр. // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці, 1997. Вип. 1. С. 214.

¹⁰⁵ Див.: Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). С. 66

В цілому, Українська народно-демократична партія, незважаючи на активність окремих своїх членів, насамперед депутатів румунського парламенту, не змогла розгорнути широкої самостійної діяльності і її результати були досить незначними. На нових парламентських виборах в червні 1927 р. УНДП зробила спробу приєднатися до німецько-угорського виборчого блоку національних меншин, який зазнав поразки. Це призвело до втрати подальшої політичної перспективи УНДП на Буковині і керівництво партії практично одностайно висловилося за об'єднання українців у новій політичній організації¹⁰⁶.

Восени 1927 р. в умовах, коли в Румунії спостерігався певний поворот до послаблення режиму націонал-лібералів, колишні члени УНДП заснували нову політичну організацію – Українську національну партію (УНП), перед якою поставили завдання об'єднання всіх верств українського населення Румунії незалежно від їхніх соціальних поглядів для захисту культурних, економічних, соціальних і політичних прав. З огляду на побоювання щодо ймовірних репресій і переслідувань з боку влади, керівництво УНП одразу ж заявило про легітимність своєї політики, обіцяючи проводити партійну роботу лише в межах закону, через що партія протягом досить тривалого періоду (1927–1938 рр.) мала можливість легально захищати інтереси українців в Румунії.

На організаційному з'їзді УНП, що відбувся 17 листопада 1927 р. в Чернівцях, було прийнято програму й статут партії, затверджено її організаційну будову і обрано керівництво партії. Президентом УНП одностайно було обрано професора В. Залозецького, а до керівних органів партії увійшли відомі широкому загалу буковинських українців, але досить помірковані політики В. Дутчак, Л. Когут, А. Кирилів, О. Пігуляк, Ю. Лисан, Т. Іваницький, Ю. Сербинюк, А. Левандовський. Програмою УНП були визначені завдання в галузі культури, економіки, суспільних відносин, внутрішньої політики, а також конкретні вимоги, т.зв. „українські жадання” до румунського уряду. Зокрема, партія вимагала: ліквідації стану облоги на Буковині, припинення румунізації українського населення і політичного рівноправ'я українців з румунами; створення умов для покращення матеріального становища селян (виправлення помилок аграрної реформи), робітників та міщан; введення української мови як викладової у ряді навчальних закладів різних рівнів, у тому числі на відповідних кафедрах Чернівецького університету, і не лише на Буковині, але й у Бессарабії та Мараморощині, а також використання рідної мови в церковній службі. Проголошуючи єдність буковинських українців з українцями Великої України і намагаючись об'єднати українців Буковини, Бессарабії та Мараморощини, УНП водночас виступала проти насильства урядів Румунії, Польщі, СРСР над українцями. Зокрема, керівництво партії брало участь у наданні допомоги втікачам із радянської України під час Голодомору 1932–1933 рр.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Там само. С. 66–67.

¹⁰⁷ Див.: Піддубний І. Українська національна партія як виразник інтересів українських реформістських кіл Буковини (1927–1938 рр.). С. 243; Буковина: історичний нарис. С. 240.

Пріоритетне місце у діяльності УНП займала участь у виборчих кампаніях до румунського парламенту. Проте, враховуючи, що здобути необхідні згідно з виборчим законодавством 1925 р. 2% голосів у всій Румунії на свою підтримку не вдасться, керівництвом партії на всі парламентські вибори укладалися передвиборні угоди з різними румунськими партіями, передусім з цараністами. І хоча саме за націонал-цараністського уряду справдилися деякі із сподівань українців – в листопаді 1928 р. було відмінено стан облоги Буковини, а наприкінці 1929 р. дозволено викладання українською мовою, за співпрацю з НЦП та урядовську політику керівництво УНП піддавалося критиці з боку українських націоналістів.

Призначення в квітні 1931 р. коаліційного уряду, який очолив Н. Йорга, привело до нових парламентських виборів у Румунії, за результатами яких до парламенту знову було обрано двох представників УНП – В. Залозецького та Д. Маєра-Михальського, а приєднання УНП під час парламентських виборів 1932 р. до партійного списку НЦП дало можливість отримати їй вже три депутатські мандати, які здобули В. Залозецький, Ю. Сербинюк і Д. Маєр-Михальський. Втім, вже наступні дострокові парламентські вибори в грудні 1933 р. кардинально змінили ситуацію. Приєднавшись на цей раз до румунської радикально-цараністської партії Г. Юніяна, УНП зазнала поразки, що стало початком затяжної кризи в партії, з якої вона так і не спромоглася вийти. Окрім того, пасивність й нерішучість українських представників в парламенті, діяльність яких в основному обмежувалася виробленням петицій і меморандумів щодо становища та прав українців в Румунії, негативно позначилися на їхньому авторитеті та авторитеті партії в цілому серед українського населення Буковини. У 1937 р. відбулися кадрові зміни в проводі УНП і нове керівництво партії вирішило виборювати депутатські мандати на чергових парламентських виборах разом з урядовою Націонал-ліберальною партією. Вибори 1937 р. стали останніми для Української національної партії, що зазнала не лише повної політичної поразки, а й втратила підтримку та довіру українського населення¹⁰⁸.

Після приходу до влади Національно-християнської партії і ухвалення в лютому 1938 р. нової конституції Румунії у країні було встановлено королівську диктатуру, за якої УНП, як і решта політичних партій, змушена була припинити своє існування. Єдиним офіційним представництвом українців та „української справи” в умовах королівської диктатури стала створена в січні 1940 р. Українська національна громада в Румунії, яка приєдналася до створеного королівською владою ще в грудні 1938 р. Фронту національного відродження, але на практиці так і не встигла розгорнути свою діяльність внаслідок вступу до Буковини радянських військ у червні 1940 р.

Самобутнім явищем в українському політичному русі на Буковині, але не таким помітним, як наприклад в Галичині, була діяльність націоналістичних організацій. Носіями націоналістичних ідей в краї виступили, як правило, українські січовики – учасники бойових дій на Великій Україні та в Галичині,

¹⁰⁸ Див.: Піддубний І. Назв. праця. С. 247; Жуковський А. Історія Буковини. С. 133.

чимало з яких з поразкою українських національно-визвольних змагань повернулися на Буковину. Спочатку вони розгорнули стихійну політичну діяльність, насамперед серед буковинської молоді, переконуючи її в необхідності боротьби за створення Української держави та закликаючи до виступів проти румунського окупаційного режиму на Буковині. І лише на початку 30-х років стихійні прояви діяльності українського націоналістичного руху почали трансформуватися в організовані форми, важливим поштовхом до чого стали створення в січні 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН), а також зміцнення позицій румунського окупаційного режиму в краї.

Перша націоналістична організація на Буковині – Легіон українських революціонерів - була створена у 1930 р. в Чернівцях представниками української молоді. Її очолили О.Зибачинський, П.Григорович, І.Бесараб, які незабаром заявили про перехід на платформу українського націоналізму. У 1931 р. на Буковині з'являється друкований орган українських націоналістів – журнал „Самостійна думка”, редактором якої став С.Никорович. А у 1932 р. Д.Квітковським та І.Григоровичем створюється ще одна націоналістична організація - „Месники України”. Нарешті, у 1934 р. на основі злиття цих обох організацій створюється Організація українських націоналістів південно-західних земель і крайовим провідником ОУН на Буковину, Бессарабію та Мараморощину стає О.Зибачинський¹⁰⁹. Причому особливістю націоналістичного руху на Буковині було його поширення не лише в регіональному, а й у загальнорумунському масштабі: націоналістичні організації таємно виникали в українських селах не лише Буковини, але й Мараморощини та Бессарабії. Переважно нелегальні форми діяльності ОУН зумовили обмеження у доборі членів організації, глибоку конспірацію, членство в організації виключно лише молоді. Головним напрямом діяльності українських націоналістів була пропаганда й агітація, зокрема поширення в українських населених пунктах націоналістичних листівок і прокламацій, в яких обґрунтовувалась необхідність боротьби за соборну Україну.

Водночас буковинські націоналісти використовували й легальні форми діяльності: створення підконтрольних студентських, культурних і спортивних товариств, видання друкованих органів тощо. Зокрема, окрім журналу „Самостійна думка”, офіційним органом ОУН південно-західних земель стала тижнева газета „Самостійність”, яка оцінювався румунською жандармерією як ірредентистська та така, що підриває державну безпеку. Не випадково вона дуже швидко здобула прихильність серед українських читачів: у 1937 р. газета мала на Буковині 7000 своїх передплатників. Серед авторів періодичних видань ОУН були відомі далеко за межами Буковини українські культурні й громадсько-політичні діячі Улас Самчук, Євген Юнацький, Роман Сушко, Юрій Артюшенко, Василь Сімович, Степан Смаль-Стоцький, Олег Ольжич та ін.

Розпочавши масштабну боротьбу з українським націоналізмом, румунська влада заборонила в березні 1937 р. всі часописи і періодичні видання, які представляли його ідеологію, а група провідних націоналістів – В.Тодорюк,

¹⁰⁹ Див.: Жуковський А. Історія Буковини. С. 128-138.

Д.Квітковський, І.Бучок, М.Насадюк та відповідальний редактор газети „Самостійність” І.Григорович після виступів на Шевченківському святі була засуджена до різних термінів тюремного ув'язнення. Це змусило буковинських націоналістів у подальшому діяти виключно в підпіллі. Втім, націоналістичному рухові на Буковині вдалося зберегти організаційну структуру і уникнути розгрому, а його ідеї, зокрема щодо створення соборної української держави, залишалися привабливими для значного числа представників українського населення краю¹¹⁰.

Отже, впродовж періоду з 1918 по 1937 роки, у Буковині мали можливості для свого розвитку політичні організації різного спрямування, які, втім, могли діяти лише у правовому полі надзвичайно обмеженої парламентської демократії в Румунії. Для Буковини даний період характеризувався досить жорсткими обмеженнями в політичному та культурному житті національних меншин, зокрема українського населення, з тимчасовим послабленням наприкінці 1920-х років і відновленням тиску на меншини з середині 1930-х років. Особливих утисків зазнали національні меншини Румунії наприкінці 30-х – початку 40-х рр. ХХ століття, під час королівської диктатури короля Карола II та військово-фашистського режиму маршала І. Антонеску. Так, 27 лютого 1938 р. була схвалена нова, більш консервативна конституція, процес імплементації якої викликав схвалення ряду відповідних законів. Зокрема, на всій території Румунії було суворо заборонено використання будь-якої мови, крім румунської. Терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г. Алексяну від 1 грудня 1938 р. повсюди у громадських місцях (у магазинах, банках, навчальних закладах, на підприємствах тощо) знову, як у 1918 р., було вивішено афіші з вимогою «Розмовляйте лише румунською мовою».

Здебільшого, такі обмеження пов'язувалися румунською владою із захистом країни від зовнішньої загрози, в першу чергу – комуністичної зі Сходу, але в їх основі були наміри окупаційної влади реалізувати політику прискореної румунізації буковинських українців. Причому головним об'єктом цієї політики була найбільш свідомо частина українського суспільства – національна інтелігенція. Шляхом насильницької ідеологічної обробки, проведенням цілої низки добре спланованих системних реформ асиміляційного характеру, ліквідацією в Буковині організаційних політичних і культурно-освітніх установ, румунська влада намагалась не лише розколоти українське суспільство, але й знищити національну ідентичність українців і повернути їх свідомість до румунської нації¹¹¹.

Утім, українська проблема залишилася неподоланим бар'єром для великодержавної політики Румунського королівства. Українці Буковини вчиняли стійкий опір політиці румунізації. Північна Буковина і місто Чернівці протягом майже усього міжвоєнного періоду були центром українського національно-

¹¹⁰ Там само. С. 356-358.

¹¹¹ Див.: Ботушанський В.М., Гакман С.М., Макар Ю.І. та ін. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). Чернівці, 2005. 744 с.; Жуковський А. Історія Буковини. У 2-х частинах. Чернівці, 1993.

визвольного руху й політичного життя в Румунії. Саме тут відбувалось помітне зростання національно-політичної свідомості місцевого населення, що привело до заснування українських політичних партій та організацій. І хоча вони не були такими масовими і впливовими як загальнорумунські партії, і незважаючи на жорсткий окупаційний режим, український політичний рух на Буковині, особливо його національно-демократичний табір, намагався репрезентувати національні інтереси корінного населення і утвердився в міжвоєнні роки як самобутнє явище в політичній історії українського народу.

* * *

В Чехословаччині у міжвоєнні роки теж досить складною була політична й національно-культурна ситуація, особливо в Закарпатті – найзахіднішій і найменшій частині українських земель з населенням близько 700 тис. осіб, понад 62% з яких (майже 500 тис. осіб) становили русини-українці – автохтонне населення краю¹¹².

Перша світова війна, виникнення українських державних утворень – УНР, а згодом і ЗУНР, були тими зовнішніми чинниками, що сприяли зростанню української національної свідомості серед закарпатців, підживлювали українську політичну орієнтацію в краї. Українські політичні сили завжди наполягали на тому, що Закарпаття, чи “Угорська Русь” як воно називалось в часи входження краю до складу Австро-Угорської монархії, має стати складовою частиною Української держави. Найвагомим й історично обумовленим виявом національно-державницьких змагань корінного населення Закарпаття, його проукраїнських симпатій стали Всенародні збори угорських русинів-українців, що відбулися 21 січня 1919 р. в Хусті. В одностайно прийнятій на них резолюції проголошувалось: “Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з’єднати всіх руинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України, просячи, щоби нова держава при виконуванні (переведенню) сеї злуки узгляднила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців”¹¹³.

Проте цим історичним рішенням невеликої гілки українського народу за Карпатами не судилося тоді втілитися в життя: доля Закарпаття була вирішена за його межами і вирішальний вплив на це мали зовнішні, геополітичні фактори. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. воно було включено до складу новоутвореної Чехословацької республіки під назвою «Підкарпатська Русь» як автономна одиниця і одержувало в ній найширші права: автономний сейм з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представ-

¹¹² Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010. С. 67.

¹¹³ Цит. за: Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках. (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). Ужгород, 1996. С. 28-30.

ництво в парламенті республіки. Слід відзначити, що на той час через відсутність можливостей воз'єднання Закарпаття з Україною, таке рішення було мабуть єдино реальним й найбільш оптимальним варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення цього українського краю, позаяк воно клало кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення часів Габсбурзької монархії і, особливо, Австро-Угорщини, та відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одно-го з найбільш відсталих на початку ХХ ст. регіонів Європи у складі демократичної Чехословаччини¹¹⁴.

Утім, уже самий процес визначення головних напрямів, пріоритетів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним й суперечливим. Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інкорпорація краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем та відносин республіки з врахуванням його історично-національних особливостей. З цією метою для організації адміністрації краю в Ужгороді вже у липні 1919 р. створюється Цивільне Управління на чолі з чеським адміністратором Я. Брейхом, з яким в Закарпаття прибули перші чехословацькі чиновники. А першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території краю і дав йому офіційну назву, став затверджений 7 листопада 1919 р. Радою міністрів ЧСР і проголошений в Ужгороді 18 листопада “Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької республіки”. Його перша частина гарантувала виконання основних положень Сен-Жерменського договору щодо Закарпаття, зокрема підкреслювалося, що “територія Русинів буде мати свій сойм”. За другою частиною Генерального статуту встановлювалась демаркаційна лінія між словаками і русинами. У третій частині цього документу йшлося про те, що аж “до юридичного визначення вибраним соймом буде вживатися історична назва Підкарпатська Русь; паралельно цьому може вживатися назва Русинсько”, а “в школах народна мова буде мовою навчання, як і офіційною мовою взагалі”. Відповідно до положень четвертої частини статуту празький уряд мав право іменувати тимчасового адміністратора, в розпорядження якого виділялась необхідна кількість урядників, а також призначати “тимчасову русинську автономну директорію” як дорадчий орган “по законодавству і управлінню в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях та в питаннях місцевого управління”, а також у виборі та заміщенні чиновників і службовців адміністративних структур тощо¹¹⁵.

¹¹⁴ Див.: Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 130-140.

¹¹⁵ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1997. С. 12-13; Нариси історії Закарпаття. Том II (1918–1945). Ужгород, 1995. С.117-118.

До складу Директорії Підкарпатської Русі, яку очолив громадянин США, один із керівників Американської ради угорських русинів Г. Жаткович, увійшли відомі закарпатські діячі Ю. Бращайко, А. Волошин, Ю. Гаджега, Є. Пуза, О. Торонський. Директорія, члени якої, до речі, були вкрай незадоволені змістом Генерального статуту, розпочала свою діяльність з ряду політичних та соціально-економічних вимог. Однак більшість з них ігнорувалась як Цивільним Управлінням, так і пражською владою. В знак протесту вже 19 лютого 1920 р. члени Директорії подали у відставку¹¹⁶.

29 лютого 1920 р. була схвалена Конституція Чехословацької республіки під назвою “Конституційна Грамота”, яка складалася з трьох частин – Вступного Закону до Конституційної хартії, власне Конституційної хартії та Закону про принципи мовного права. Всі ці частини містили положення, що регулювали різні аспекти правового статусу Підкарпатської Русі. Зокрема, Вступний Закон до Конституційної хартії визначав, що закони сойму території Підкарпатської Русі, як і закони ЧСР, не повинні суперечити Конституційній хартії, її частинам і законам, які змінюють або доповнюють її, а приймати рішення з цього приводу буде Конституційний суд. У Конституційній хартії, своєю чергою, були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому. Чехословацька республіка згідно з її конституцією виступала централізованою (унітарною) державою, в якій лише Підкарпатська Русь мала отримати самоврядність: іншим землям республіки – Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччині - автономні права не надавалися. А третя складова Конституції ЧСР – Закон про принципи мовного права – також містила положення, що регулювали дану сферу суспільних відносин у Підкарпатській Русі¹¹⁷.

Загалом, Конституція Чехословацької республіки, на думку фахівців, була однією з найдемократичніших у післявоєнній Центральній Європі і забезпечувала своїм громадянам винятково широкі права і свободи. Щодо Закарпаття, то згідно з Конституцією ЧСР воно, по-перше, в державно-правовому плані одержало де-юре автономні права, передбачені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантій вільного розвитку національних і релігійних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62% всього населення), а й угорці (17,2%), євреї (13,4%), німці (1,8%), румуни та представники інших національностей¹¹⁸. По-третє і найголовніше, поширення на Закарпаття дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демократичний політичний режим з усіма його правовими інститутами. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади – усе це, раніше невідоме місцевому

¹¹⁶ Нариси історії Закарпаття. С.120.

¹¹⁷ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 21-23.

¹¹⁸ Нариси історії Закарпаття. С.121; Копчак В., Копчак С. Население Закарпаття за 100 лет. Львов, 1977. С. 83.

населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословаччини і поклало початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів й інститутів громадянського суспільства.

На підставі Конституції ЧСР 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження “Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі”, яким ліквідовувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора та віце-губернатора. 5 травня 1920 р. президентом Чехословацької республіки тимчасовим губернатором Підкарпатської Русі було призначено Г.Жатковича, а віце-губернатором – чеського урядника П.Еренфельда. Загалом, за винятком посад губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віце-губернатора (ним ставав чеський урядовець, якому підпорядковувалися всі реферати Цивільного управління і практично належала вся повнота влади в краї), структура і повноваження державної адміністрації в Закарпатті майже не відрізнялися від таких в інших регіонах республіки, що загалом регулювалися законом “Про організацію жупних і окружних урядів ЧСР” від 29 лютого 1920 р.

Процес удосконалення системи державного управління в Чехословаччині з метою її уніфікації на території всієї республіки тривав й надалі. Він завершився прийняттям 14 липня 1927 р. Закону ЧСР “Про організацію політичного управління”, згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи, а на чолі земель стояли земські президенти і створювалися представницькі органи – земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони склалися з 12 обраних і 6 призначених членів. Після цієї адміністративної реформи “Земля Підкарпаторуська” (офіційна назва) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті – з 130 нотаріальних районів¹¹⁹. На активні протести проти централізаторської політики влади в Закарпатті місцевих політичних діячів, страйки робітників краю празький уряд не звертав уваги.

Отже, замість конституційно узаконеного самоврядування, в Закарпатті на практиці в 1920-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. Насамперед, були обмежені права губернатора та законодавчого органу – Сойму: губернатор не призначався чи обирався Соймом, а іменувався президентом ЧСР за поданням уряду. Вся виконавча влада належала віце-губернатору, посаду якого обіймала особа чеської національності і яка практично була довіреною людиною президента і уряду республіки. Мабуть, ця суперечність і невизначеність юридичного й політичного статусу Закарпаття була однією з причин подачі Г. Жатковичем в березні 1921 р. прохання про відставку з посади губернатора (незабаром він повернувся до США), що викликало хвилю протесту серед громадськості краю. Протягом

¹¹⁹ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 23.

двох наступних років управління краєм залишалося в руках віце-губернатора Еренфельда, а в серпні 1923 р. на посаду губернатора Підкарпатської Русі було призначено амбітного закарпатського діяча А. Бескида – голову русо-фільської Центральної народної ради і Руської народної партії Пряшівщини. Тоді ж новим віце-губернатором був призначений лідер чеської Аграрної партії на Підкарпатській Русі А. Розсипал, який зосередив у своїх руках всю повноту влади і став активним провідником пражської політики в краї.

По-друге, не додержувалося й конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (20 тис. чиновників) на 70-80% складався із чеських і словацьких урядників, хоча чехи і словаки складали всього близько 4% населення Закарпаття⁴⁴. На це були, як слушно відзначають фахівці з історії Закарпаття, як свої об'єктивні – відсутність місцевих управлінців й освічених кадрів, зокрема достатньої кількості гуманітарної й технічної інтелігенції, – так і суб'єктивні – стремління центральної влади чим скоріше інтегрувати Підкарпатську Русь у чехословацьке суспільство, здійснити, зокрема, її капіталістичну модернізацію – фактори¹²⁰.

По-третє, певною дискримінацією населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників в Національних зборах ЧСР, утворених на основі Конституції в квітні 1920 р.: лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки. Мали місце й інші порушення конституційних прав закарпатців. Наприклад, під час проведення перепису населення в грудні 1930 р. чехословацькими урядовцями здійснювався тиск на закарпатців при визначенні ними своєї національності. Спостерігалось також насильне запровадження чеської мови у державних установах, школах краю тощо.

Водночас ці недоліки й проблеми у становленні й функціонуванні державно-політичної системи ЧСР на Закарпатті сприяли активізації суспільно-політичного руху в краї, який в ході поступових демократичних перетворень в політичній, культурній і соціальній сферах ставав все помітнішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів й елементів громадянського суспільства.

Якщо до 1918 р. власних політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 і на початку 1919 р. їх функції й політичні завдання виконували руські народні ради, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Вже у 1921 р. в Закарпатті діяло 18, в 1922 р. – 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. – понад

¹²⁰ Див.: Вегеш М., Віднянський С., Чаварга А. Становлення державної служби Карпатської України крізь призму українсько-чехословацьких відносин // Український історичний журнал. 2022. № 1. С. 103-118.

30 політичних партій. Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно-самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття і формувалися в основному за національною ознакою та соціальним станом¹²¹.

Процес становлення політичних партій на Закарпатті був досить хаотичним і зумовлювався деякими особливостями політичного життя в складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини, а також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємовідносин, політичних та національно-культурних поглядів, притаманних нечисленній й недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою й церковно-політичними відносинами тощо. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські і проукраїнські. Разом з тим, наявність великої кількості партій в Закарпатті у міжвоєнний період слід розглядати не тільки як свідчення поляризації суспільства і дезінтеграційний фактор політичного життя, але й як певний показник його демократичності. До того ж, диференціація політично активного населення Закарпаття супроводжувалася багатьма змінами і поворотами: безперервний процес виникнення, зближення, об'єднання партій і водночас розпаду політичних об'єднань й блоків був характерною ознакою політичного життя краю у міжвоєнний період.

На початку 20-х років ХХ ст. в Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність насамперед такі політичні партії: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі – складова частина Комуністичної партії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуська трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше – Автономний землеробський союз), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Народньо-Християнська партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія, та деякі інші нечисленні партійні утворення й групи. Вони віддзеркалювали складний національний, соціальний й релігійний склад закарпатського суспільства і, як в Чехословацькій республіці в цілому, де налічувалося близько 50 політичних партій, були показником високого рівня політичного плюралізму. Але провідну роль у суспільно-політичному житті краю відігравали 8-10 партій різної політичної та національно-культурної орієнтації¹²².

¹²¹ Див.: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). Ужгород, 2006. С.318-323.

¹²² Ліхтей І. З історії діяльності проукраїнських політичних партій міжвоєнного Закарпаття // Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Ужгород, 1999. Вип.1. С.133.

Чи не найчисельнішою і найвпливовішою серед населення Закарпаття в міжвоєнні роки була комуністична партія, заснована в березні 1920 р. під назвою Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі. Організаторами і лідерами партії виступили активні учасники угорської соціалістичної революції й встановлення радянської влади в Закарпатті у березні-квітні 1919 р. Й. Гагі, А. Деже, Є. Сайдлер, М. Сидоряк, М. Шімон, Б. Іллеш, П. Терек та ін. В травні 1921 р. ця ліва партія об'єдналася з новоутвореною Комуністичною партією Чехословаччини як крайова організація КПЧ, до якої входило понад 100 окружних й первинних партійних осередків. Крайком КПЧ очолив І. Мондок.

Друкованими органами партії стали газети “Правда” (від початку 1922 р. – “Карпатська правда”, що виходила спочатку мішаною, т.з. руською мовою, і лише з 1926 р. відповідно до резолюції У конгресу Комінтерну з українського питання перейшла на український фонетичний правопис) та “Мункаш уйшаг” (угорською мовою). Партія стояла на позиціях “пролетарського інтернаціоналізму”, у своїй діяльності керувалася ідейними настановами РКП(б) і Комінтерну та спиралася на підтримку російських більшовиків. Ставлення до мовного питання у комуністів Закарпаття теж було досить довго невизначеним і лише з середини 20-х років, після згаданої резолюції Комінтерну і підпорядкування крайкому КПЧ його українській секції, українство стало їх офіційною національною політикою. Тобто комуністи визнали наявність українського корінного населення в Закарпатті.

Загалом, після Першої світової війни та революційних подій в Угорщині у 1918–1919 рр. в Закарпатті був досить сприятливий соціальний і політичний ґрунт для розповсюдження комуністичних ідей. Щоб привернути на свій бік все ширші верстви населення, комуністи проводили значну організаційну та ідейно-виховну роботу. Її характерними формами були усна агітація, поширення комуністичних видань і листівок, залучення робітників і селян, молоді до відзначення революційних свят та ін. Популярністю користувалися їх соціальні і політичні вимоги, зокрема популістські гасла “Земля – селянам”, “Мир – народам”, “Влада Радам”, заклики до негайної пролетарської революції, експропріації майна великих землевласників, встановлення тісних зв'язків з радянською Росією і т.п. Комуністи виступали проти “буржуазного державного ладу Чехословаччини” і так званої “панської автономії” Підкарпатської Русі в її складі, вимагаючи здійснення права на самовизначення аж до державного відокремлення. На практиці це означало за сприятливих політичних умов возз'єднання Закарпаття з радянською Україною. Комуністи Закарпаття були організаторами багатьох виступів робітників і бідних селян на захист своїх прав і свобод, революційних страйків, першотравневих демонстрацій тощо, тобто, як і КПЧ, загалом перебували в постійній опозиції до влади аж до заборони в 1938 р. Під керівництвом комуністичної партії в Закарпатті діяла крайова організація робітничо-селянської молоді, під її впливом перебували і Червоні профспілки¹²³.

¹²³ Див.: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982. С. 49-51.

Досить сильні позиції в політичному житті Закарпаття займала інша ліва партія – утворена в травні 1920 р. Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР) на чолі з Я. Остапчуком, Є. Пузою, С. Клочураком, В. Шубою, В. Климпушем та ін. В організаційному плані соціал-демократи краю були зв'язані з Чехословацькою соціал-демократичною партією, одержували від неї матеріальну й фінансову допомогу, а в своїй практичній діяльності спиралися на основні принципи II Інтернаціоналу. Маючи значну підтримку серед селянства (близько 180 партійних осередків) і будучи виразником його інтересів, соціал-демократи виступали проти насильницьких методів досягнення політичних цілей, за соціальну справедливість, здійснення будь-яких перетворень мирним парламентським шляхом. В цілому, це була реформістська парламентська партія, що домагалася, зокрема, надання населенню Закарпаття широких автономних прав. У національному питанні соціал-демократична партія, серед провідних діячів якої були як місцеві русини-українці, так і українські емігранти з Галичини, угорці, євреї і чехи (наприклад, відомий чеський політичний діяч Я. Нечас), завжди відстоювала ідею єдності між українським народом і русинами Закарпаття як його частиною. Друкованим органом партії спочатку була газета “Народ”, а з 1921 р. газети “Вперед” (що друкувалася найбільш наближеною до літературної українською мовою і в 1926 р. однією з перших в Закарпатті перейшла на український фонетичний правопис) і з такою ж назвою угорською мовою “Елоре”.

У 1921 р. СДППР вийшла зі складу II Інтернаціоналу, звинувативши його в прихильності “диктатурі комуністів” та “московській диктатурі”, і приєдналася до нової інтернаціональної організації – Соцінтерну. “Наша партія поставила свою працю на тих самих основах, на яких працюють всі незалежні соціалісти, які гуртуються в “Інтернаціональному Союзі Соціалістичних партій”. На своєму II конгресі у жовтні 1922 р. соціал-демократи прийняли розширену програму дій, яка порушувала питання економічного, політичного й культурного розвитку краю в рамках Чехословацької республіки і передбачала надання Підкарпатській Русі широких автономних прав. Змінилася й офіційна назва партії – “Підкарпатсько-руська незалежна соціал-демократична партія”¹²⁴.

На правому фланзі політичного життя в Закарпатті провідну роль відігравали аграрні або так звані землеробські партії, що було цілком закономірним. Справа в тім, що основну масу населення краю – майже 70% – складало селянство; близько 80% його належало до бідняків, зайнятих в патріархальних господарствах, і лише 10% складали заможні селяни-газди¹²⁵.

Одна із перших регіональних землеробських партій в Закарпатті, що дістала назву “Карпаторуської трудової партії” (КТП), виникла влітку 1920 р. за ініціативою активних діячів ЦРНР москвофільського напрямку А. Гагатко,

¹²⁴ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 135; Токар М.Ю. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920–1924 роках // Carpatica - Карпатика. Вип. 10. Ужгород, 2001. С. 45.

¹²⁵ Ілько В.І. Закарпатське село на початку XX ст. (1900–1919). Львів, 1973. С.115-117.

І. Цуркановича, К. Прокопа та ін. Значну частину членів партії склали російські емігранти, колишні кадети і есери, які після жовтневого перевороту на батьківщині оселилися в ЧСР, зокрема на Закарпатті, і виношували ідеї включення цього краю до складу Росії після повалення там більшовицької влади. Друкованим органом партії став тижневик “Русская земля”. Своєю головною метою трудовики проголошували “боротьбу за інтереси простого народу”. В програмі партії ставилися політичні, соціально-економічні та національно-культурні питання, які хвилювали населення краю. Щодо національно-культурних вимог, то партія хибно вважала корінне населення Закарпаття частиною російського народу і, відповідно, виступала за введення російської мови в урядових установах і школах, а також за “полное право на свободное культурно-национальное развитие” інших народностей краю, свободу віросповідання та відокремлення церкви від держави. Діяльність КТП зводилася в основному до організації багатолюдних зборів та подачі прохань й вимог до різних урядових інстанцій¹²⁶.

Більш активно в 1920-х роках була Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), заснована в Ужгороді у липні 1920 р. з метою “путем як найширшої автономії забезпечити и оборонити народні (національні), господарські, культурні й політичні інтереси подкарпатського руського народу”. Головою партії став А. Товт, староста с. Дравці, секретарем – адвокат з Ужгороду Ю. Бращайко, заступниками голови – А. Волошин, Ю. Добо, І. Деяк, В. Джумората, І. Тенінець. Урядовим органом хліборобів була щотижнева газета “Руська нива”, що друкувалася українською мовою з етимологічним правописом під гаслом “Земля – наша мати!”.

У своїй програмі ця партія виступала за: об’єднання всіх русинів від Попраду до Тиси; здобуття та забезпечення найширшої автономії, мирне співжиття різних національних меншин та віросповідань в краї, ліквідацію церковних податків і всяких класових привілеїв; загальне рівне тасмне та пряме виборче право і міське та сільське самоврядування; розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл та краєвої адміністрації; свободу науки, друку, страйків та зборів, безплатне навчання; проведення справедливої земельної реформи, розвиток сільського господарства; заснування Підкарпатського Банку; 8-годинний робочий день, заборону важкої і нічної праці для дітей і жінок; забезпечення роботою на території краю; прогресивне оподаткування тощо. Відразу ж після утворення, РХ(З)П розгорнула широку кампанію щодо пропаганди серед населення програмних цілей і завдань та створення своїх осередків у різних куточках Закарпаття. Лише за перший рік діяльності партії було організовано 64 її осередки. Маючи у своєму складі впливову інтелігенцію та частину освіченого греко-католицького духовенства, а також зв’язки в адміністративній системі, РХ(З)П вдавалося вирішувати багато конкретних питань суспільно-політичного й господарського характеру¹²⁷.

¹²⁶ Нариси історії Закарпаття. С.128.

¹²⁷ Див.: Там само. С.129; Статуть и програма Руськой Хльборобской (Земледельской) Партии. Ужгородь, 1920. С.4-14.

Значної політичної подією в житті партії і Закарпаття загалом став звітно-виборчий конгрес Руської хліборобської партії, що відбувся в Ужгороді 27 лютого 1923 р. за участю близько 350 делегатів від 150 партійних осередків і сільських громад. Конгрес, який проходив під гаслом: “Підкарпатська Русь є скрозь хліборобська. Русини майже всі хлібороби! – Тож голос хліборобів є голосом русинів, голосом цілої Підкарпатської Русі, з яким кожний має числитися!»), визначив подальші напрямки партійної роботи та ухвалив важливі політичні, господарські та культурно-освітні резолюції. Також на конгресі РХ(З)П було обрано нове керівництво партії – її головою став М. Брашайко, заступниками голови – А. Товт, А. Волошин та П. Яцко, а секретарями партії – В. Фединець і А. Рудий. До головної управи партії було обрано ще 130 представників різних міст і сіл Закарпаття, що, зокрема, засвідчило якісне й кількісне зростання партії.

Як самостійна політична організація хліборобська партія брала участь у виборах до сільських представництв у 1920 та 1923 рр., хоча великих успіхів в них не досягла. Очевидно, це спонукало частину членів партії на чолі з А. Волошиним у 1923 р. заснувати нову Народно-Християнську партію (НХП). В основу її діяльності були покладені принципи християнської віри й моралі з метою “укріпити серед народу руський народний дух і народну свідомість” та залучення до партійної діяльності жінок і молоді, оскільки “і вони мають однакові права”. З перших же днів існування ця партія рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, “зробила найбільше для національного відродження Карпатської України”¹²⁸.

Паралельно з РХ(З)П існувала ще одна, цілком протилежна за своєю національно-культурною та мовною орієнтацією, аграрна партія, яка була однією з найбільш активних і впливових політичних партій в Закарпатті упродовж всього міжвоєнного періоду. Ця партія – Підкарпатський Землеробський Союз (ПЗС) – створена з ініціативи заможних селян краю в червні 1920 р. На установчій конференції було схвалено досить чітку програму розв’язання господарських, політичних і церковних проблем Закарпаття і обрано керівництво партії в складі В. Рижака (голова), Й. Камінського (управитель), М. Демка (головний секретар).

В програмі партії наголошувалося, що ПЗС є “простонародною партією”, а її членами можуть бути всі громадяни Підкарпатської Русі незалежно від віросповідання та національності. Первинні організації ПЗС виникли майже в кожному селі Закарпаття, її вплив швидко зростав, в тому числі й серед дрібного та середнього селянства. У 1920-х роках, наприклад, на виборах до сільських представництв ПЗС незмінно отримував близько 2/3 голосів виборців. Цьому сприяла велика пропагандистська робота керівництва ПЗС, яке видавало газету “Карпато-руський Вестник” та “Русский земледельский календар”, розповсюджувало численні плакати й листівки. Велась активна пропаганда негайного проведення земельної реформи і передачі державних та поміщицьких

¹²⁸ Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ти ліття проголошення самостійності). Львів, 1991. С. 21-22.

земель безземельним і малоземельним селянам, введення справедливої податкової системи, вільної торгівлі та ринку, будівництва сільських доріг та розвитку ремесел, створення необхідних умов для розвитку тваринництва і молочного господарства, заснування кооперативних спілок на селі і т.п.

Політичні вимоги ПЗС полягали у встановленні кордонів Підкарпатської Русі від річки Попрад до р. Тиси з метою з'єднання всіх русинів республіки і негайному наданні повної автономії краю з “матерным русским языком» і своїми урядниками, а також забезпеченні прав національних меншин, братерського співжиття всіх народів, свободи друку, зборів і совісті.

Виникнувши як самобутня партія з досить чіткою програмою захисту закарпатських землеробів і досягнення самоуправління краю, з часом на передній план в діяльності ПЗС висувалися політичні завдання, головним з яких було здобуття автономії для Закарпаття в рамках усіх історично-етнічних територій, де проживали “підкарпатські русини”. Це було, зокрема, красномовно підтверджено наприкінці 1923 р. перейменуванням Підкарпатського Землеробського Союзу в Автономно-Землеробський Союз (АЗС) і переобранням його керівництва. Представники дрібного й середнього селянства були витіснені на другорядні ролі, а партію очолили вихідці з кіл інтелігенції, уніатського духовенства та заможного селянства, зокрема такі амбітні політичні діячі як І.Куртяк та А.Бродій. До речі, саме вони ще в липні 1921 р. виступили з ініціативою створення коаліції усіх підкарпатських партій для консолідації сил в боротьбі за надання празьким урядом автономії, проведення виборів до сойму і встановлення справедливих кордонів Підкарпатської Русі. Після тривалих переговорів та дискусій 22 березня 1922 р. відбулася розширена нарада керівників 15 політичних партій Закарпаття різної політично-національної орієнтації, на якій учасники дійшли згоди про наявність в краї політичної кризи і зажадали від празького уряду її подолання шляхом надання політичних прав Закарпаттю через скликання автономного Сойму за участю всіх політичних партій і “встановлення правильних і остаточних” кордонів краю. Однак ні меморандуми, що надсилалися до Праги, ні реакція Лігі Націй на невиконання Чехословаччиною своїх договірних обов'язків не змогли вплинути на позицію влади і стабілізацію політичної ситуації у регіоні.

У фарватері ПЗС-АЗС діяли Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (СРЗППР), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі (ЗАППР) та деякі інші малі аграрні партії й політичні гуртки. На початку 1920-х років в Закарпатті виникла також низка національних партій, зокрема угорських та єврейських, які проводили досить активну діяльність в інтересах цих національних меншин краю.

Виникнення й діяльність численних політичних партій в Закарпатті в 1920-ті роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури серед населення краю і все більшій його інтеграції в політичну систему Чехословацької республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави. Втім, найбільшою проблемою для самих регіональних партій Закарпаття була

їхня неспроможність реально впливати на політичне життя краю, а тим більше республіки в цілому, суспільно-політичний розвиток якої визначали праязкі політики і загальночехословацькі партії.

Серед них чи не найавторитетнішою в Закарпатті була Аграрна партія (з 1922 р. – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян), представники якої входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. Успіхи аграрної партії зумовлювались її майже монопольними позиціями на селі під час і після проведення аграрної реформи, активністю щодо створення різних кредитних й кооперативних установ на селі, встановлення високого імпортного мита на сільськогосподарську продукцію, проведенням активної соціальної політики тощо. Прихильність та симпатії здобули на Закарпатті й Чехословацька національно-демократична та Чехословацька народна партії, що найчастіше блокувалися з аграріями і виступали з право-консервативних позицій, а також партії Національно-соціалістична, Соціал-демократичні і, зрештою, Комуністична, які створили свої осередки, філії чи підлегли політичні організації в краї.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття і водночас – його залучення до політичного життя стали вибори до чехословацького парламенту – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, які упродовж 20-х років проводилися на Підкарпатській Русі тричі – у 1924, 1925 і 1929 рр., і в яких брало участь кожного разу понад 250 тис. закарпатців. Зокрема, результати виборів до парламенту у 1924 і 1925 рр. в Закарпатті, коли за опозиційні уряду партії було віддано відповідно 60 і 54 відсотків голосів, викликали упереджене ставлення праязкого уряду до політичного життя в краї, де виявилось дуже багато невдоволених чехословацьким урядуванням і на чолі сильної опозиції опинилася комуністична партія. Уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, посилити, зокрема, свої зусилля по розв'язанню соціально-економічних та національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили підвищену активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів напередодні наступних парламентських виборів, що відбулися у 1929 р. До речі, 1925–1929 роки в історії міжвоєнної Чехословаччини були найуспішнішими в плані господарського розвитку (найвищий приріст національного продукту, найнижчий відсоток безробітних, стабілізація матеріального становища робітників, середніх підприємців та селян), політичної стабілізації (домінування аграрної партії) і зміцнення парламентсько-партійної системи. І це не могло не позначитися на настроях її громадян, в тому числі й закарпатців.

Тому не випадково вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції – аграрну (29,1% голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись також національним демократам і “Руському блоку” (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з Автономно-Землеробським Союзом), які отримали по 18,3% голосів виборців. В цілому, як влучно зауважив

відомий дослідник історії Закарпаття П. Магочі, результати виборів 1929 р. в цьому краї показали, що “зусилля Праги досягти політичної консолідації завершилися успіхом... Уперше (й востаннє) на виборах до Національних зборів блок проурядових партій здобув більшість у 54% голосів”¹²⁹.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів й ворогів серед місцевих політичних діячів і організацій. Вперте небажання празького уряду надати Закарпаттю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдоволення місцевого населення засиллям в краї чеських урядовців і втручанням їх в культурно-освітні й церковні справи, були причиною невпинних конфліктів й непорозуміння у 1920-ті роки. І хоча парламентські вибори 1929 р. засвідчили, що більшість закарпатських русинів-українців і надалі пов’язує свою долю і майбутнє свого краю з Чехословацькою республікою, однак друге десятиліття перебування Закарпаття в її складі не менш виразно продемонструвало, що досягнута наприкінці 20-х років відносна консолідація закарпатського суспільства була лише тимчасовим політичним явищем. Вже наступні, 1930-ті роки, стали для Чехословацької республіки в цілому і, зокрема, для чехословацько-закарпатських відносин, важким випробуванням, і не лише через згубні наслідки і для ЧСР світової економічної кризи 1929–1933 рр. та загострення міжнародної ситуації в Європі.

Зокрема, на Закарпатті відбулися помітна радикалізація громадсько-політичного життя та прискорився процес формування української ідентичності місцевого населення. Найбільш переконливим свідченням вкрай небезпечних для Праги змін в політичних настроях закарпатців стали результати виборів до чехословацького парламенту, що відбулися в травні 1935 р. Вони обернулися величезною поразкою уряду ЧСР: 63% голосів в краї зібрали партії, що були рішучими противниками чехословацької влади¹³⁰.

Характеризуючи закарпатське суспільство середини 1930-х років, чеські урядовці, наприклад, вимушені були визнати, що в Закарпатті, “в якому перед тим так плідно й охоче працювали люди, цілком змінилося всередині і зовні; стало утверджуватись право сили і примусу” і що незважаючи на досягнутий за роки чехословацького урядування “значний поступ”, “теперішнє економічне становище Підкарпатської Русі дуже й дуже тяжке; антидержавна опозиція набула більшого впливу, ніж прихильники активної продержавної політики..., яких чимало людей навіть ненавидить”¹³¹.

Тяжке економічне становище, складна політична обстановка і незадоволення політикою чехословацьких властей відчужували від Праги все більшу кількість закарпатських політичних діячів. В пошуках виходу із кризи і налагодження нормального життя в краї почали переглядати свої концепції та програми дій вже існуючі політичні партії, створювалися нові. Зокрема, партії

¹²⁹ Нариси історії Закарпаття. С. 191-193; Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С.128.

¹³⁰ Магочій П.Р. Вказ. праця. С. 136.

¹³¹ Там само. С. 129.

республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримуючись і надалі реформистського курсу, для збереження цілісності республіки, системи парламентської демократії і буржуазно-демократичного характеру ЧСР, часто вдавалися до державних компромісів. Наприклад, впливова на той час в Закарпатті Чехословацька соціал-демократична партія, з якою наприкінці 1929 р. об'єдналися місцеві соціал-демократи, рішуче засуджувала політичний розгул в Закарпатті, зокрема каральні дії жандармерії та поліції, вимагала від уряду негайних дій проти зростання злиденності населення краю тощо. Водночас соціал-демократи, які були представлені в уряді, закликали маси не вдаватися до активних форм боротьби проти нього, наголошували на необхідності й можливості розв'язання усіх проблем мирним шляхом. Під час економічної кризи змінилися пріоритети і у іншої правлячої партії – аграрної. Основний лозунг аграріїв – проведення земельної реформи – відійшов на другий план, а на перше місце партія висунула вимоги організації дієвої допомоги селянам, які розорювалися в умовах кризи.

Незважаючи на падіння своєї чисельності на початку 1930-х років до 25 тис. членів (проти близько 120 тис. на початку 20-х), найбільш радикальною опозиційною політичною силою в республіці залишалася Комуністична партія Чехословаччини. Після свого У з'їзду (лютий 1929), на якому генеральним секретарем КПЧ було обрано вихідця із бідної селянської родини К. Готвальда – активного прибічника усіх сталінсько-більшовицьких догматів, комуністи відкрито проголосили курс на соціалістичну революцію та встановлення в країні диктатури пролетаріату. Повністю поділяли такий курс і нові керівники крайкому КПЧ в Закарпатті Е. Кліма, О. Борканюк, Г. Феєр та ін., які розгорнули активну пропагандистську роботу, чим сприяли зростанню страйкового руху, політичному розмежуванню серед населення і загостренню внутрішньополітичної ситуації в краї. У 1934 р. крайова організація КПЧ випустила маніфест “Всі до бою...”, в якому стверджувалася комінтернівська теза, наче “капіталізм смертельно хворий”, і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід з якої один – встановлення влади Рад¹³².

Ще більш опозиційним до центрального уряду ЧСР став в 1930-ті роки Автономно-Землеробський Союз – одна з небагатьох політичних організацій на Закарпатті, яка була практично незалежною від республіканських партій. Якщо під час економічної кризи керівництво партії змушено було тимчасово відкласти свої вимоги надання автономії краю і займатися щоденними справами - захистом населення від її наслідків, то з середини 30-х років знову на передній план в її діяльності висувається питання про радикальну зміну політичного статусу Закарпаття. Зростанню авторитету АЗС серед все більшої частини населення Закарпаття сприяло й те, що у 1933 р. після смерті голови партії І. Куртяка її очолив відомий політик і публіцист, редактор партійної газети “Русский вестник” (1923–1939 рр.), один з визнаних лідерів автономістського політичного руху та русофільського національно-культурного напрямку в краї А. Бродій. Очолювана ним партія різко зростала у кількісному

¹³² Див. Нариси історії Закарпаття. С. 215-222, 248.

відношенні, насамперед за рахунок сільського населення і проугорсько налаштованих мешканців міст: наприкінці 30-х років АЗС нараховував від 5 до 7 тис. членів. Не випадково за результатами парламентських виборів 1935 р. Автономно-Землеробський Союз не лише зумів зберегти третє місце серед інших партій (після комуністів і аграріїв) за кількістю поданих за нього голосів закарпатців (45 тис. або 13,9% від всіх голосів), але й провести до Національних зборів вже трьох своїх представників – Фельдешія, Федоренка і Бродія.

Разом з тим, новий лідер АЗС був непримиреним противником українського руху в Закарпатті і підтримував таємні зв'язки з угорською владою, яка все відвертіше заявляла про свої ревізійні зовнішньополітичні плани і, зокрема, щедро фінансувала діяльність опозиційної чехословацької владі партії Бродія. Проугорська орієнтація АЗС ставала все більш очевидною, дискредитуючи партію і русофільство в цілому. Керівництво партії тісно співпрацювало з усіма русофільськими організаціями краю, а також з високими чинами уніатської єпархії. Зокрема, греко-католицький єпископ О. Стойка допомагав партії Бродія не лише морально, але й матеріально, був посередником у фінансуванні АЗС.

Одним із найбільш близьких політичних партнерів АЗС стала заснована в 1935 р. відомим і дуже амбітним громадсько-політичним діячем Закарпаття С.Фенциком нова русофільська організація – Русска національно-автономна партія (РНАП). Вимагаючи, як і АЗС, “повної автономії і закріплення кордонів від Попраду до Тиси” та розвитку в Закарпатті російського шкільництва, партія Фенцика водночас отримувала фінансову підтримку від російських емігрантів в США, а також від уряду Польщі, яка використовувала її у своїх протичехословацьких інтересах¹³³.

Характерною особливістю політичного життя в ЧСР і Закарпатті у 1930-ті роки, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів, була активізація діяльності реваншистських, проугорських сил і відкритих фашистських організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів. Серед угорського населення Закарпаття, наприклад, розгорнула пропаганду реваншизму Автономна партія автохтонів А. Акоша. Вона, зокрема, переконувала закарпатців, що начеб-то причиною всіх лих і кризи є Версальська система, яка поділила угорців між різними державами, і що зміна кордонів Чехословаччини, повернення Закарпаття в лоно “історичної батьківщини” – Угорщини, змінить кризову ситуацію, відновить гармонію розвитку економіки краю. Відверто орієнтувалися на гортівську Угорщину, виконуючи роль її “п'ятої колони”, і інші політичні сили в Закарпатті. Вони блокувалися навколо Угорської національної партії, Християнсько-соціалістичної партії, які в 1936 р. з метою координації своєї проугорської політики утворили Об'єднану угорську партію на чолі з Е. Корлатом і К. Гоккі. В політичний союз з нею увійшли АЗС Бродія і РНАП Фенцика. Всі вони, будучи депутатами Національних зборів ЧСР, проводили по суті антидержавну діяльність, загострюючи тим самим і чехословацько-закарпатські відносини¹³⁴.

¹³³ Див. Магочій П.Р. Вказ. праця. С. 130-132.

¹³⁴ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 250.

За таких складних політичних умов в Закарпатті радикалізувався й український політичний рух, який мав на це особливі підстави. Нагадаємо, що в ході складного процесу приєднання Закарпаття до ЧСР і в перші роки його перебування в складі нової держави, чехословацькі керівники неодноразово запевняли українських діячів в їх підтримці і демонстрували на практиці підтримку дійсно народного, українського напрямку в національно-культурному розвитку Закарпаття, залишаючись, водночас, лояльними до інших напрямів. Свідченням цього було, наприклад, розпорядження Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР стосовно літературної мови на Закарпатті від 20 грудня 1919 р., в якому зазначалося, що “слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплемінці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл...”¹³⁵.

Загалом, у перші роки чехословацького урядування в Закарпатті владні кола проводили досить виважену й помірковану національну політику і намагалися прямо не втручатися у розвиток національно-культурних процесів в краї, зокрема, у ворожнечу між різними орієнтаціями в мовному питанні. Більше того, чехословацька влада і особисто президент ЧСР Т. Масарик, який загалом прихильно ставився до українського народу, визнавали право на існування і підтримували, наприклад, в однаковій мірі (в тому числі і матеріально) діяльність двох найбільш впливових культурно-освітніх товариств в Закарпатті - і створеної у 1920 р. української “Просвіти”, і утвореного на противагу їй в 1923 р. русофільського товариства ім. О. Духновича. До речі, у міжвоєнні роки в краї було створено й активно діяло понад 150 громадських організацій з найрізноманітнішими напрямками діяльності, що було одним із проявів культурного відродження Закарпаття в рамках Чехословацької республіки, так само як і бурхливе зростання різних навчальних закладів (на початок 1938 р. в краї було 809 тільки народних шкіл, у т.ч. 469 з українською мовою викладання, 182 – чеською, 123 – угорською, 24 – німецькою і т.д., в яких понад 2 тис. вчителів навчали близько 150 тис. дітей)¹³⁶. Отже, усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями в Закарпатті дістали майже рівні права, можливості й державну підтримку.

Однак, дуже скоро чехословацькі владні кола змінили своє ставлення до українського руху. Спочатку це сталося тоді, коли в 1923 р. губернатором і віце-губернатором були призначені відповідно А. Бескид і А. Розсипал, які однозначно підтримували русофільський напрям, загравали з карпато-русинським (так званим автохтонним), а український напрям вважали іредентистським, протидержавним і часом навіть переслідували його прибічників. Ще більш упереджено почав ставитися уряд ЧСР до українства в Закарпатті

¹³⁵ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. К., 1999. С. 96-97.

¹³⁶ Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). Київ-Ужгород, 1998. С. 66-67.

після того, як з другої половини 20-х років до нього приєдналася впливова крайова комуністична організація. Не випадковим було також і призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К. Грабара. А так зване мовне опитування у 1937 р. – проведений в Закарпатті міністерством освіти ЧСР плебісцит серед батьків з приводу вибору української (автор Панькевич) чи російської (автор Сабов) граматики для навчання дітей в школах, став одним з найбільш ганебних втручань влади в культурні процеси в краї¹³⁷.

І це відбувалося в той час, коли співвідношення прихильників русофільського і українського напрямів в Закарпатті досить інтенсивно змінювалося, і не в останню чергу завдяки перебуванню в краї значної кількості емігрантів з інших українських земель та їх наполегливій національно-культурній праці, на користь останнього, коли українська національна свідомість корінних мешканців краю була переконливо зманіфестована при підготовці Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді у 1937 р. Понад двадцять політичних партій, союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з “Маніфестом до українського народу Підкарпаття”, у якому здекларовано українську національну ідентичність населення і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито іредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: “Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося...”¹³⁸.

Щодо політичних вимог, то українські партії й організації звичайно теж були незадоволені політикою празької влади і активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю. До Народно-християнської партії А. Волошина, програма якої відрізнялася від програм інших політичних організацій більшим радикалізмом саме в українському питанні, приєдналася нова, по суті націоналістична, Українська селянська партія (УСП), заснована в 1935 р. відомою діячкою Пряшівщини І. Невицькою. В резолюції II з'їзду УСП, зокрема, наголошувалось: “1. Вимагаємо правдивої, повної автономії і виборів до сойму, щоб нарід міг собі вибрати своїх представників. 2. Вимагаємо, щоб усі посади зайняли на Підкарпатті правдиві представники, то єсть діти – сини українського народу. Урядники іншої нації, які залишаються дочасно в наших урядах, повинні скласти іспит з української мови...”¹³⁹.

¹³⁷ Магочій П.Р. Вказ. праця. С. 137.

¹³⁸ Див.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942; Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців.: Історико-літературний нарис. Ужгород, 1991. С. 31.

¹³⁹ Цит. за: Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. С.140.

На численні вимоги й скарги закарпатців та їх політичних представників щодо небажання Чехословаччини вводити в краї автономію празькі урядовці посилалися на те, що, наприклад, “південно-карпатський народ ще не дозрів” для автономного правління, що відсутні необхідні для цього кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем й невизначеність національно-культурного розвитку в Закарпатті, а також зазіхання на цей край з боку сусідніх держав тощо. І хоча ці пояснення й аргументи не були повністю безпідставними, однак головна причина зволікання Чехословаччини в наданні автономії Закарпаттю всупереч своїм міжнародним й конституційним зобов’язанням полягала в тому, що як багатонаціональна держава вона боялася створення прецеденту для інших національних груп, вбачала в цьому загрозу національно-державним інтересам й цілісності республіки.

Врешті-решт, згубні наслідки економічної кризи, що зумовили різке погіршення становища основної маси населення і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, прихід до влади в Німеччині нацистів і посилення антидемократичних та профашистських тенденцій в самій Чехословаччині, а головне – постійне зволікання Праги з питанням надання автономії краю і її втручання в національно-культурне життя закарпатців – все це істотно вплинуло і на внутрішньополітичне становище Закарпаття у 1930-х роках, значно прискорило поляризацію суспільно-політичних поглядів різних політичних сил й угруповань й привело до радикалізації громадсько-політичного життя, зростання античехословацьких настроїв серед переважної більшості населення краю. В кінцевому результаті сталося так, що до критичного в її історії 1938 року Чехословацька республіка увійшла, практично втративши, можливо за винятком частини діячів українського напрямку, підтримку серед політичних лідерів і населення Закарпаття.

Отже, боротьба закарпатців за автономію тривала протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої (домюнхенської) Чехословацької республіки. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання і національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності їх програм, зокрема протистояння русофільського та українського напрямків в суспільно-політичному житті краю, були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух в безпечних для Праги рамках. Реалізація автономних прав Закарпаття всіляко затягувалася й була розпочата лише у 1938 р, коли спочатку в жовтні був призначений автономний уряд на чолі з А. Бродієм, якого невдовзі Прага змінила на А. Волошина, а в листопаді внесені доповнення до конституції ЧСР у формі “Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі”, згідно з яким 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до законодавчого органу автономії – Союму Карпатської України (ця назва краю стала вживатися з 30 грудня 1938 р.), який на своїй першій і

останній сесії 15 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України як “найменшої вітки українських земель”¹⁴⁰.

Упродовж півроку в Карпатах існувала українська держава двох типів: з 11 жовтня 1938 р. до 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (другої) Чехо-Словацької республіки, а 14-18 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як незалежна держава. При оцінці цієї історичної події, очевидно, можна погодитися із твердженням дослідників, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв’язку з певними об’єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо»¹⁴¹.

Утім, через агресію й окупацію Угорщиною в березні 1939 р., здійсненими за згодою недавнього “покровителя” Карпатської України – Німеччини, молода незалежна держава, так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на це, вона залишила свій слід в історії боротьби українського народу за національну державність. Закарпатські українці були єдиною гілкою українського народу, що перебували у міжвоєнний період в складі чужих держав, які спромоглися здобути спочатку автономію, а згодом проголосити незалежність Карпатської України. Виникнення Карпатської України перед усім світом продемонструвало, що Закарпаття – споконвічна українська земля, де живуть українці, які бажають мати соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Після окупації, за згодою Гітлера, Карпатської України і захоплення всієї території Закарпаття угорськими військами у березні 1939 р., королівство Угорщина не лише відновило свою авторитарну владу в краї після його двадцятирічного перебування в складі демократичної Чехословаччини, але й продовжило свою традиційну денаціоналізаторську політику щодо українського населення.

Розділ 5

Зсув українських цивілізаційних фронтирів крізь призму гуманітарних екстрем Другої світової війни

Підрадянська Україна 30-х років стала однією з зон, у якій радянська влада у найінтенсивніший спосіб здійснювала уніфікаційні заходи. Після Голодомору 1932–1933 рр., Великого терору другої половини 30-х років республіка практично повністю була «зачищена» під стандарти, визначені у Москві. Суцільна колективізація, внаслідок якої були знищені традиційні для українських

¹⁴⁰ Див.: Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 67-93.

¹⁴¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. С. 107-108.

аграріїв ефективні способи господарювання і розпорядливі селяни («куркулі» та «середняки»), фізичне винищення чи ізоляція у таборах ГУЛАГу національно зорієнтованої чи соціально активної частини українства, тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства формували реальність, у якій цілковито домінували «правила гри», нав'язані сталінським режимом. До малопомітних штрихів наближалось драматичне протистояння держави і релігійних об'єднань – єдиний антагоністичний фронт, що пролизував міжвоєнне двадцятиліття. Після «кавалерійської атаки» на «антирелігійному фронті» провідники атеїстичного курсу у передвоєнні роки перейшли до тактики ліквідації релігійних громад, закриття та «перепрофілювання» храмів різних конфесій «на клопотання громадян». Так формувалися умови для комуністичної індоктринації населення України, яке мало відчутти себе насамперед «радянською» політичною, а не українською етнополітичною спільнотою. Ця ідентифікаційна парадигма реалізовувалася в руслі проєкту «Союзу братніх радянських республік», а насправді стала програмою революційного переформатування «національних околиць», їхньої фактичної денационалізації, асиміляції і русифікації, а також творення « нової історичної спільноти – радянських людей ».

Коли сподівання і прогнози більшовицьких теоретиків із приводу «світової революції» не справдилися, було вироблено іншу стратегію – оволодіння «сферами впливу» у сусідніх регіонах Європи і Азії. Стрімке «нарощування м'язів» у 30-ті роки за рахунок форсованої індустріалізації та мілітаризації підживлювало переконання Сталіна та його однодумців у тому, що СРСР час виходити на міжнародну арену й переформатовувати світ за власними планами. Ідеологічні комплекси і за давню недовіра до західних демократій (що мала під собою певне підґрунтя) стали неподоланими перешкодами на шляху формування системи колективної безпеки на Європейському континенті. Тому коли з'явилася значно серйозніша і реальніша загроза з боку нацистської Німеччини, Москва швидко «поступилася принципами» заради очевидних дивідендів (інша справа, що «дарунки данайців» виявилися не такими вже однозначними). Підписання договорів з III Райхом зафіксувало «сфери впливу» СРСР і дало змогу за рахунок значних територіальних прирощень суттєво відсунути лінію кордону на захід. Однак відтермінувати надовго війну це не допомогло. На північно-західному напрямі «загрозу» для Ленінграда було вирішено усунути завдяки «малій переможній війні» проти Фінляндії. Однак ціна перемоги виявилася непомірно високою: у снігах Суомі полягли сотні тисяч червоноармійців (значна їх частина була мобілізована у військових округах УРСР. До того ж за цей акт агресії СРСР виключили зі складу Ліги Націй. То ж обриси кордонів змінилися. Настав час і для суспільно-політичних та соціально-економічних змін на щойно приєднаних територіях.

Швидка окупація Польщі Вермахтом і Червоною армією рельєфно проявила мультифронт у західноукраїнських регіонах, «возз'єднаних» з УРСР. Вже сама ідеологема, якою обрамлювалася агресія проти II Речіпосполитої, яскраво ілюструвала акценти: західноукраїнські землі повертаються в лоно

прабатьківщини, а польське населення на них не може розраховувати на якийсь особливий статус. Оскільки про українсько-польські відносини в роки війни йтиметься нижче, тут зупинимося на загальних підходах до соціальної та політичної інженерії.

Згідно з польським переписом 1931 р. у Східній Галичині мешкало 4 729 515 осіб, з яких 2 847 844 були греко-католиками (майже всі – етнічні українці), 1 035 978 – римо-католиками (здебільшого етнічні поляки), 490 459 – іудеями (євреї). Значна частка поляків проживала на Волині, де воєвода Г. Юзефський здійснював активну колонізаційну програму. Тут конфесійну карту доповнювала розгалужена мережа православних парафій, що перебували під юрисдикцією Польської автокефальної православної церкви. Така строката етноконфесійна картина позначала лінії фронтиру, хоча кожна з них володіла власною специфікою і внутрішньою напругою. Після падіння Польщі до СРСР відійшла територія площею 195 тис. кв. км з населенням 13 млн осіб. Вступивши на територію Румунії у червні 1940 р., СРСР поглинув Північну Буковину та Південну Бессарабію (50 762 тис. кв. км. з населенням 3 млн 776 тис. осіб)¹⁴². Тут існувала інша етноконфесійна ситуація, оскільки, основні етнічні групи (українці, росіяни, молдовани, румуни) були переважно православними, а євреї та німці сповідували інші релігії.

Основні характеристики фронтиру на новоприєднаних територіях лежали у політичній та соціально-економічній площинах. У першому випадку союзному центру йшлося про те, щоби, по-перше, легітимізувати свою присутність, по-друге, ліквідувати політичну строкатість цих регіонів.

Попри те, що якась частина місцевих мешканців сприйняла прихід радянської влади з певними оптимістичними очікуваннями, більшість українців і майже всі поляки вважали встановлений режим окупаційним. У Кремлі міркували по-іншому і «легітимізували» результати агресії завдяки процедурам виборів до Народних зборів Західної України і включення західноукраїнських регіонів до складу УРСР. Статус областей для них також підкреслював, що це органічна частина республіки, а не окупована периферія. Однак ці землі упродовж 1939–1945 рр. так і не стали повноцінним гартлендом, оскільки радянська влада не встигла інтегрувати і «переварити» складний соціально-економічний субстрат і спротив активної частини місцевого населення.

Прагнучи заручитися симпатіями української спільноти краю, радянська влада вживала заходів, спрямованих на «українізацію» освітньої сфери, культурного та інформаційного простору. Однак і польська, і українська місцева інтелігенція не сприймали методи «перебудови суспільства», до яких вдавалися посланці Москви і Києва. М.Хрущов визнавав, що поляки реагували на події 1939 р. надзвичайно гостро: «По-перше, поляки вважали (а це факт), що вони позбавлені державної самостійності. Вони говорили: «Який це за рахунком поділ Польщі? І знову ж, хто ділить? Раніше ділили Німеччина, Австрія і Росія, а тепер?» Оцінюючи настрої польського культурного середовища,

¹⁴² Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т.: Україна у Другій світовій війні. К., 2003. С.69,86.

керівник УРСР зазначав, що польські письменники «несли в собі пережитки польського націоналізму та певних поглядів на українців, а нашу вимушену акцію розуміли неправильно, заявляли, що ми домовилися з німцями за рахунок поляків»¹⁴³. Польський письменник Є. Путрамент схарактеризував партійно-радянську номенклатуру у такий спосіб: «Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які постали перед ними у Львові. Їхній попередній досвід був насамперед господарським, дуже обмеженим і прямолінійним»¹⁴⁴.

На щойно приєднаних територіях розгортався український та польський національно-визвольний рух. Маючи різні політичні засади, обидві сили у цей час спрямували свої зусилля проти радянської адміністрації та її силового апарату. Українські антирадянські сили репрезентувала насамперед Організація українських націоналістів (ОУН), польські – Польська організація боротьби за волю (ПОВВ), Служіння перемозі Польщі (СЗП), Союз збройної боротьби (СЗБ) та інші. Ці військово-політичні організації стали виразниками настроїв та очікувань мільйонів українців та поляків краю, які непримиренно ставилися до московського імперіалізму і ставили за мету відродження суверенних Української та Польської держав.

Радянські силові структури спрямували зусилля на боротьбу проти українського та польського національного підпілля. В одному зі спецповідомлень НКВС УРСР до Москви наводилися такі дані: «Від 1 січня до 15 червня 1941 р. у західних областях ліквідовано 38 політичних і 25 злочинних банд, які налічували разом 273 активних учасників. Заарештовано також 212 осіб, які надавали допомогу і притулок бандитам. Крім того, виявлено і затримано 747 підпільників і лише у квітні-травні заарештовано і виселено 1865 активних членів української контрреволюційної націоналістичної організації (ОУН). Під час операції вбито 82 і поранено 35 бандитів-оунівців, підпільників і злочинців. У учасників ліквідованих бандитських груп та оунівців і підпільників конфісковано велику кількість зброї»¹⁴⁵. Над учасниками українського самостійницького руху організувалися публічні судові процеси, що завершувалися численними смертними вироками («процес 59-и», процес над членами другої езекутиви ОУН та інші). Це збурювало українську спільноту краю, налаштовувало її проти більшовиків, яких трактовано окупантами. Моральні авторитети (В. Василевська, К.Студинський та інші) намагалися захистити українських та польських політичних, громадських, релігійних діячів. Так, К.Студинський (делегат НЗЗУ та проректор Львівського університету) звернувся до М.Хрущова зі спеціальним клопотанням, у якому ставив під сумнів необхідність застосування вищої міри покарання до 17-18-річників юнаків і дівчат. Нагадуючи про те, що у міжвоєнній Польщі в аналогічних випадках суд обмежувався м'якшими вироками, вчений наголошував, що надмірна жорстокість стосовно кількох десятків молодих підсудних може зашкодити інтересам

¹⁴³ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 91-93.

¹⁴⁴ Putrament J. Pol Wiek: Wojna. Wyd 4-e. Warszawa, 1969. S.27.

¹⁴⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. М., 1995. Т.1. Ч.2. С.234.

радянської влади¹⁴⁶. Незважаючи на ці та інші зусилля, каральні органи за прямою вказівкою з Кремля арештовували, депортували і знищували «класових ворогів» і навіть уявних опонентів.

Навесні 1940 р. спецслужби завдали надзвичайно сильного удару польському підпіллю. Під арешт потрапили головнокомандувач СПП, а згодом комендант СЗБ М. Токажевський-Карашевич, командири Волинських округів СЗБ-1 та СЗБ-2, повстанських батальйонів «Рея» та групи «Нерона», командування Личаківського округу Львова. Були розгромлені польські підпільні організації у Долині, Коломиї, Тарнополі та інших містах. Військовий трибунал КОВО судив групу гарцерів (членів польської молодіжної організації) Дрогобича за участь у повстанні 21-22 січня 1940 р. Польська спільнота реагувала на дії радянського керівництва різко негативно¹⁴⁷.

У всіх «возз'єднаних» регіонах радянські спецслужби заборонили діяльність не тільки «буржуазних» політичних партій (а до таких зараховували всі некомуністичні політичні організації), а й громадські об'єднання (доброчинні, просвітницькі, професійні, культурно-мистецькі та інші). У такий спосіб Москва прагнула нівелювати здатність місцевої громадськості до самоорганізації та політичної і соціальної самодіяльності, а, отже, виключити можливість спротиву її заходам.

Одіозним інструментом політичної інженерії та репресалій стали масові депортації місцевих мешканців різних національностей. За деякими оцінками, у 1939–1941 рр. із західноукраїнських областей було примусово вивезено у східні райони СРСР 550 тис. поляків та 500 тис. українців. Зайняті Червоною армією землі полишали тисячі євреїв, румунів, німців. Упродовж 1939-першої половини 1941 р. до Райху та захопленої Вермахтом території Польщі виїхало по 60 тис. етнічних німців з Волині та Східної Галичини, 96 тис. – з Південної Бессарабії, 42 тис. – з Північної Буковини¹⁴⁸. Загальна оцінка кількості репресованих у західних і південно-західних регіонах УРСР сягає 1,2 млн осіб, що становило 10% місцевих мешканців¹⁴⁹.

Окупаційний характер встановленого режиму виявлявся і в способі формування адміністративного апарату. Не володіючи лояльністю місцевих управлінців та інтелігенції, більшовики вирішували проблему завдяки «експорту» бюрократії. Наприкінці 1939 р. – на поч. 1940 р. за розпорядженням ЦК К П (б)У в Західну Україну прибуло 14 тис. комуністів, призначених на різні посади в партійно-радянському апараті. Ще 40 тис. членів партії готували для цього у другій половині 1940 р. Переважна більшість цих кадрів мали надзвичайно низький загальний культурно-освітній рівень (близько 70% членів

¹⁴⁶ Гнатюк О. Відвага і страх. С. 211.

¹⁴⁷ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т.3. Частина перша: Польське підпілля 1939-1941. Від Волині до Покуття. Варшава-Київ, 2004. С. 21-22.

¹⁴⁸ Magocsi P.R. P. 630.

¹⁴⁹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ – ХХ століття. К., 1996.

К П (б)У закінчили початкову школу чи зовсім не мали освіти)¹⁵⁰. Професійна некомпетентність, незнання особливостей регіонів, до яких вони прибули, і навіть української чи польської мови, зверхнє (часто замішане на класових упередженнях) ставлення до місцевого соціуму, брак моральних якостей та етикету налаштовували багатьох місцевих мешканців проти окупаційної адміністрації. Ставлення інтелектуальної та мистецької еліти до радянської бюрократії влучно О. Гнатюк передає метафорою «варвари в саду»¹⁵¹.

Другий вектор фронтиру визначався соціально-економічними акціями нової влади. Намагаючись швидкими темпами інкорпорувати приєднані землі у загальносоюзний організм, Кремль санкціонував конфіскацію і націоналізацію великої і середньої приватної власності в розрахунок на прихильність незаможних верств населення та успіх популістської політики. Вилучивши 2,2 тис. промислових об'єктів, нова влада зміцнювала державний сектор¹⁵². Вживалися кроки з метою скорочення масштабів безробіття. Частково проблему вирішували за рахунок вивезення робітників на роботи у Донбас. З 2,7 млн га конфіскованих земельних угідь 1,1 млн. га передали у користування безземельним та малоземельним селянам, решту – колгоспам і радгоспам, що насаджувалися як «соціалістична форма господарювання» в аграрному секторі економіки. Сільські мешканці позитивно сприйняли наділення землею, але з пересторогою ставилися до колгоспів. Під час першої радянської колективізації у західних областях республіки не набула широкого розмаху через напад Німеччини: у червні 1941 р. тут налічувалося близько 3 тис. колгоспів¹⁵³.

Перша радянська західноукраїнських земель позначила основні стрижневі лінії мультифронтиру. До його польсько-української складової додалася нова, змістом якої стало протистояння українського і польського національно-державницьких таборів, з одного боку, і радянської влади, – з іншого. Вважаючи себе повновладним господарем на «возз'єднаних» територіях, більшовицька верхівка силоміць, не обмежуючи себе у виборі засобів, нав'язувала місцевому соціуму політичну модель і соціально-економічний устрій, скалькований із радянської матриці.

Друга радянська, супроводжувалася, з одного боку брутальним насадженням власної схеми відносин з різними групами (етнічними, політичними, соціальними, конфесійними), а з іншого, – внутрішнім переформатуванням конфігурації фронтиру. Як і в 1939–1941 рр., Кремль зіштовхнувся з сильним спротивом розгалуженого і непримиренного українського й польського націоналістичного підпілля. Реставрація більшовицького режиму в Західній Україні була можливою лише за умови знекровлення і ліквідації організованих й озброєних антирадянських сил. Враховуючи широку соціальну базу

¹⁵⁰ Політична історія України. Т. 4. С. 95.

¹⁵¹ Гнатюк О. Назв. праця. С. 155-220.

¹⁵² Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. Л., 1999. С. 136.

¹⁵³ Magocsi P.R. History of Ukraine. Toronto, 1996. P. 618.

українського повстанського і польського визвольного рухів, це виявилось складним завданням навіть для такої потужної машини як радянські силові структури.

На рубежі 1944-1945 рр. українські самостійницькі підрозділи спрямували свої зусилля на протидію відновленню радянської влади у краї. Аби перешкодити формуванню адміністрації у сільській місцевості, повстанські відділи напали на районні центри, де концентрувалися основні сили супротивника, чинили теракти проти голів районних та сільських рад і партійної номенклатури, міліції та бійців винищувальних підрозділів, партійно-комсомольського активу. Об'єктами упівців ставали мости, лінії електропередач, промислові та сільськогосподарські підприємства, склади, різні установи. За даними Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, у I півріччі 1945 р. зафіксовано 2207 антирадянських збройних виступів, зокрема: 689 відплатних акцій, 236 нападів на установи й підприємства, 11 – на районні центри, 212 диверсій на залізниці, 1059 інших бойових дій¹⁵⁴. Важливим напрямом діяльності ОУН та УПА стали пропагандистські акції, спрямовані на викриття справжніх – імперських – намірів Москви щодо України, а також нівелювання більшовицьких ідеологічних акцій. У конспіративних друкарнях видавалися і розповсюджувалися серед населення бюлетені «Вільна Україна», «Інформатор», «До зброї», журнали «Ідея і чин», «Повстанець», орган Української головної визвольної ради «Самостійність», гумористичний журнал «Український перець», листівки та інша продукція.

Неспівмірність сил українського самостійницького руху і радянської держави стала визначальним чинником, що визначав перебіг цього протистояння. За даними НКВС УРСР, від лютого 1944 р. до 1 січня 1946 р. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій, під час яких убито 103 313 і затримано 110 785 «бандитів», арештовано 8 370 «оунівців», 15 959 «активних повстанців», з'явилося з повинною 50 058 осіб. Крім того, затримано 83 284 особи, які ухилялися від призову до Червоної армії¹⁵⁵. Одним із напрямів діяльності радянських каральних органів стало виселення у віддалені райони СРСР родин бандитів і бандпосібників». Від травня 1944 р. до 1 квітня 1945 р. вони виселили 7 981 таку сім'ю (21 тис. 28 осіб)¹⁵⁶. Та ще упродовж повоєнного десятиліття радянським силовим структурам довелося долати впертий спротив українських повстанців та оунівського підпілля. Лише після цього українсько-радянський політичний фронт втратив свою гостроту. Однак він не зник зовсім. Антирадянські настрої у Західній Україні, що підживлювалися переслідуванням Греко-католицької церкви, репресіями проти рідних і близьких, різні вияви українського націоналізму мали місце упродовж усього періоду комуністичного правління.

¹⁵⁴ Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 40-50-х роках. К., 2002. С. 279.

¹⁵⁵ Державність. 1992. Ч. 7. С. 48.

¹⁵⁶ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) К., 2013. С. 328.

Схильність Сталіна до звинувачень на адресу цілих народів та практики колективної відповідальності формували нові фронтири. Інкримінуючи кримським татарам масову співпрацю з німецькими окупантами, керівництво країни санкціонувало заходи, спрямовані на покарання усього народу. 12 квітня 1944 р. наркоми внутрішніх справ Л. Берія і держбезпеки В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів»¹⁵⁷. 11 травня з'явилася постанова ДКО «Про кримських татар, що стала підставою для видалення з півострова на спецпоселення до Узбекистану 191 тис. 44 кримських татар»¹⁵⁸. Відповідно до постанови ДКО від 2 червня 1944 р. як «німецьких пособників» з Криму до Казахської РСР, Башкирської АРСР, на Урал було примусово переселено 16 тис. греків, 9 тис. 821 вірменин, 12 тис. 628 болгар¹⁵⁹. «Зачищення» від уявних опонентів радянського режиму мало превентивний або каральний характер. Та в обох випадках влада домагалася етнічної і політичної гомогенності територій, з яких відступали німецькі та румунські війська.

Українсько-польський фронт на завершальному етапі Другої світової війни виявився настільки обтяжений взаємними жертвами й образами (не в останню чергу внаслідок політики Кремля), що покласти край кривавому протистоянню вирішено було не лише традиційним для радянського керівництва збройним придушенням українського і польського антирадянського руху, а й завдяки масштабній акції трансферу українського і польського населення з анклавів їхнього спільного проживання. У такий спосіб правляча верхівка СРСР вирішувала ще одне завдання: позбавлялася великого масиву поляків, які не вибачили Сталіну розчленування Польщі у вересні 1939 р. й відторгнення «полуднево-всхідніх кресів» – Волині, Галичини та інших земель. Деякі дослідники вважають, що з Польщі до УРСР було переселено 122622 українські родини (97,4% від усіх українських сімей), в яких налічувалося 482880 осіб (97%)¹⁶⁰. За іншими даними, до кінця 1946 р. налічувалося 488612 виселених українців¹⁶¹. Згідно з результатами соціологічного дослідження товариства «Меморіал», тільки 4,8% переселенців виїхали з постійних місць проживання добровільно. Загалом до серпня 1946 р з УРСР до Польщі перебравлося 283499 польських родин або 8104415 осіб з усіх 310989 сімей (885302 особи), які мешкали на території УРСР¹⁶². Г. Мотика вважає, що

¹⁵⁷ Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение. Т. 2: Документы. Материалы. Хроника. М., 1992. С. 42–43.

¹⁵⁷ Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Сост. Н. Бугай. М., 1992. С. 138–139.

¹⁵⁸ Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Сост. Н. Бугай. М., 1992. С. 138–139

¹⁵⁹ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів і матеріалів. С. 13.

¹⁶⁰ Буцько О. В. Україна – Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Кн.2. С. 485.

¹⁶¹ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». С. 251.

упродовж 1943-1947 рр. близько 1,1 млн поляків та 630 тис. українців змусили залишити «малі вітчизни» та доробок, на який століттями працювали їхні родини¹⁶³.

За своїм характером ці заходи були примусовими, й багато українських і польських родин чинили їм спротив. Однак на загальну ситуацію це не вплинуло. Натомість у Польщі з метою розв'язання «українського питання» провели спецоперацію «Вісла», під час якої українські мешканці зі східних регіонів країни примусово (і здебільшого брутално, з застосуванням насильства і зброї) виселялися у західні райони. Після цих заходів українсько-польський фронт у межах УРСР та Польщі практично зник і залишився тільки у сфері пам'яті, час від часу активуючись радикальними польськими колами.

Перетворивши депортації на інструмент етнічної, політичної, конфесійної, соціальної уніфікації, більшовицьке керівництво країни в такий спосіб нівелювало існуючі фронтири. Усуваючи національно свідомих українців, поляків, етнічних німців, кримських татар з місць постійного замешкання, Москва об'єктивно досягала зростання частки російського етнічного елемента у деяких регіонах УРСР, зокрема, у південному та східному. З іншого боку, це підживлювало українсько-російський фронт, особливо з огляду на нову, сталінську «ієрархію» народів СРСР, у якій росіяни посідали беззаперечні провідні позиції. Створення наркоматів закордонних справ та оборони Української РСР, членство республіки в ООН стало не більше, ніж політичним маневром. З придушенням українського національно-визвольного руху УРСР мала перетворитися на аванпост русифікації, стирання усіх існуючих відмінностей і максимального поглинання загальносоюзним організмом.

Захоплення України Вермахтом та союзними йому військами супроводжувалося встановленням «нового порядку». Це була система політичних, ідеологічних, адміністративних, режимних, соціально-економічних заходів, спрямованих на тотальне домінування на захоплених територіях, упокорення опозиційних сил та економічну експлуатацію. У стратегічній перспективі Україна мала стати «життєвим простором» для германських народів, що ставило на порядок денний обезлюднення цих територій. Згідно з планом «Ост», передбачалося частково переселити, а частково знищити 31 млн. мешканців західних регіонів СРСР та Польщі (зокрема 65% українців, 75% білорусів, до 85% поляків)¹⁶⁴. Вважаючи слов'ян «унтерменшами», нацистська верхівка III Райху засадниче виключала паритетний діалог з репрезентантами місцевого соціуму і будь-які політичні вимоги з боку «туземців». А. Гітлер наголошував: «Наш провідний принцип має полягати в тому, що ці народи мають

¹⁶² Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.). – К, 1993. – С. 253.

¹⁶³ Мотика Гжегож. Назв. праця. С. 278.

¹⁶⁴ Мадайчик Ч. Военные цели третьего рейха на Востоке // Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе: Сб. статей по истории т.н. «Дранг нах Остен». М., 1965. С. 277.

тільки одне-єдине виправдання для свого існування – бути корисними для нас в економічному відношенні»¹⁶⁵. Водночас чітко позначалися категорії населення, які підлягали планомірному фізичному знищенню чи «ізоляції». Першочерговій ліквідації підлягали так звані V-особи: партійні і державні функціонери усіх ланок, професійні революціонери, діячі Комінтерну, політпрацівники/комісари Червоної армії, радянська інтелігенція, євреї, а також усі особи, кваліфіковані як «підбурювачі та комуністи-фанатики». «Директивою про поведження з політичними комісарами» (6 червня 1941 р.) санкціонува-лося знищення військових командирів та цивільних партфункціонерів у по-засудовому порядку. Передбачалися найжорстокіші засоби покарання за сприяння партизанському руху та всіх заходів окупаційних властей. Фактично лідери III Райху проводили «червону лінію» між собою та населенням захоп-лених «східних територій», що на увесь період війни позначило цей тимча-совий, але наповнений трагічними подіями фронт.

Розчленування України на кілька окупаційних адміністративно-територі-альних утворень – Райхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», зона вій-ськової адміністрації, губернаторства «Трансністрія» і «Буковина» — суттєво не вплинуло на обриси та зміст фронтиру: він пролягав через усі точки кон-тактів/зіткнення німецької та румунської окупаційної влади, з одного боку, й місцевим соціумом, – з іншого, й активувався їхніми антагоністичними інтер-есами. Якщо окупантам ішлося насамперед про «умиротворення» мешканців захоплених територій та їхнє ефективне працевикористання, то для цивіль-ного населення головною стала проблема виживання у надважких умовах воєнних дій та окупації. Жорстокі режимні й каральні заходи окупантів – сис-тема заручництва, привселюдних страт, ув'язнення тощо – у поєднанні з край-німи формами економічного визиску та відсутністю належних соціальних програм (охорони здоров'я, освіти, підтримки вразливих категорій населення) обумовили ситуацію, за якої найпоширенішою життєвою стратегією стало пристосування до існуючої реальності. Межі можливого (зокрема, моральні) визначалися у кожному конкретному випадку особистими людськими якос-тями: культурно-освітнім рівнем, здатністю до адаптації, силою духу.

Нацистська окупаційна політика виразно формувала дві площини фрон-тиру. Одна з них лежала у політичній сфері і визначалася позиціонуванням радянської влади й комуністичної ідеології як засадниче ворожих націонал-соціалізму. Автоматично усі представники чи симпатки соціалістичного ладу і носії комуністичної ідеології підлягали ізоляції чи знищенню. Іншим сег-ментом фронтиру стало неприйняття Берліном будь-яких претензій україн-ського політичного табору на практичне втілення ідеї відродження української державності. Українські самостійницькі сили, представлені бандерівською і мельниківською ОУН, УПА, формуваннями Т. Боровця (Бульби), ФНС, ФУР та їхньою доволі широкою соціальною базою, стали таким самим об'єктом жорстокого терору, як і радянський рух Опору і польське національне під-пілля.

¹⁶⁵ Генеральный план «Ост» // Военно-исторический журнал. 1960. № 1. С. 84.

Друга площина фронтиру пролягала в етнополітичній сфері. Позиціонуючи «юдео-більшовизм» як основного «ворога націонал-соціалізму», верхівка III Райху одночасно зі знищенням партійно-радянського активу взялася за «остаточне розв'язання єврейського питання». Наслідком геноциду стало фізичне знищення близько 1,6 млн українських євреїв у межах України та у «фабриках смерті» на території інших країн Європи. Це становить 60% цивільних мешканців України, чия загибель не пов'язана з воєнними діями. Чисельність єврейського населення в Україні внаслідок вимушених міграцій та масового винищення скоротилася на 1 млн 865,7 тис. і становила у 1959 р. лише 31,4% від 1939 р.¹⁶⁶ Демографічні й моральні наслідки Голокосту неможливо осягнути в суто раціональних категоріях. Зникли цілі родини, місцеві громади, неповторна культура районів компактного проживання євреїв.

Расова політика нацистів переводила усіх слов'ян у статус «неповноцінних» народів, однак з тактичною метою чільні провідники «східної політики» намагалися зіграти на національних почуттях місцевого населення і в тих рамках, які не шкодили «інтересам Райху», налаштовували, а то й зіштовхували представників одних етнічних груп на інших. Експлуатуючи «втому» значної частини українців від більшовицького режиму, німецька адміністрація робила невеликі поступки у вигляді санкціонування української преси, національно-культурного життя, Української автокефальної церкви, мови викладання у школах та діловодстві. Водночас у місцевостях зі значною часткою російських мешканців практикувалася російська мова в освітніх закладах, а в «Трансїстрії» випускалася російськомовна періодика.

Отримавши від радянської влади у спадщину складну міжнаціональну ситуацію на західноукраїнських землях, німецькі окупаційні чинники продовжили диференційований курс стосовно українців і поляків, об'єктивно налаштовуючи одних проти інших.

Ареали спільного проживання різних етнічних груп завжди залишаються потенційно конфліктогенними. Ж. Мінк так інтерпретує цю проблему: «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців, постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в після конфліктних угодах або змусили мовчати»¹⁶⁷.

Українсько-польський фронт мав давню традицію і позначений періодичними спалахами конфронтації та ворожнечі. Початок Другої світової війни знаменував новий етап загострення міжнаціональних антагонізмів у польсько-українському порубіжжі. У той час, коли понад 100 тис. етнічних українців – громадян II Речіпосполитої зі зброєю в руках захищали її від Вермахту і Червоної армії, члени українських самостійницьких військово-політичних формувань чинили напади на невеликі польські підрозділи, намагалися захопити

¹⁶⁶ Там само. С. 388-393.

¹⁶⁷ Мінк Ж. Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її «болісні» минувшини. К., 2009. С. 37.

склади зі зброєю, амуніцією, продовольством. Саме в цей час сталися перші вбивства цивільного польського населення у селах Конюхи, Потуторів, Слов'ятин, Якубівці. У відповідь польські силові структури також застосовували силу стосовно українських мешканців краю. Села, в яких оперували антипольські загони, спалювали, а затриманих зі зброєю розстрілювали. Ситуація не залишилася непоміченою і радянськими військовими органами. Л. Мехліс 22 вересня 1939 р. констатував: «Ворожнеча між українцями і поляками посилюється, тепер активізувалися українці й тероризують у деяких місцях польських селян»¹⁶⁸. Загалом у антипольських виступах наприкінці серпня і у вересні взяли участь майже 8 тис. українських повстанців, які захопили трофеї, убили 769 і полонили 3 610 поляків. При цьому самі повстанці втратили 160 убитими і 53 пораненими Г. Мотика та інші дослідники припускають, що кількість польських жертв була більшою – близько 2 тис. у Східній Галичині, 1 тис. – на Волині¹⁶⁹.

Під час першої радянзації Кремль не лише використовував напруження у відносинах між поляками й українцями, а й цілеспрямовано нацьковував їх, демонстративно здійснюючи «українізацію» й експлуатуючи історичні прецеденти (наприклад, завдяки демонстрації кінофільму «Богдан Хмельницький»). Уміло підмінюючи поняття (коли розповсюджувалися заклики боротися проти «класово-ворожих елементів» – «польських капіталістів і поміщиків»), більшовицька ідеологічна машина зіштовхувала два народи і заклала передумови нагнітання міжетнічного протистояння.

Українські націоналісти вважали патріотично налаштованих поляків ворогами «української ідеї» й обговорювали способи асиміляції польських селян та нейтралізації впливів провідної верстви з інтелігенції. Водночас у середовищі ОУН існувала група, що виробила іншу позицію у ставленні до поляків – С. Ленкавський, І. Міtringа, Р. Поладійчук, В. Ривак, М. Турчманович, Б. Левицький. За кілька років до війни її сформулював І. Міtringа: у разі нападу Німеччини на Польщу «мусять бути для нас поляки приятелями, бо не Польща, а Україна є для гітлерівців найважливішим «лебенсраумом»»¹⁷⁰. Опонуючи прихильникам союзу з Німеччиною, І. Міtringа від імені своєї групи заявив, що місце України – не у сконструйованій нацистами «новій Європі», а «разом з польським, французьким, підсоветськими народами за вільну Європу без Гітлера та Сталіна»¹⁷¹. Упродовж 1940–1941 рр. група налагоджувала зв'язки з польським, білоруським, італійським, австрійським антинацистським підпіллям. У вересні 1941 р. Б. Левицький прибув до Варшави з метою підготовки переговорів, які б «привели до вироблення спільної політики

¹⁶⁸ Мельтюхов М. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939. М., 2009. С. 548.

¹⁶⁹ Гжегож Мотика. Назв. праця. С. 28–29.

¹⁷⁰ Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю з Б. Левицьким // Діалог. 1979. Ч. II. С. 12–14.

¹⁷¹ Національний рух під час Другої світової війни. Інтерв'ю з Б. Левицьким. С. 14–17.

щодо німців, бо «нова Європа» мусить створюватися за англійськими, а не німецькими рецептами». На його переконання, польська сторона мусила б «виходити з того, що Україна повинна стати незалежною, а проблема польсько-українських кордонів обговорювалася б після війни»¹⁷².

Тим часом для всіх польських політичних сил непорушним імперативом вважалося відновлення Польської держави у довоєнних кордонах. Несумісність взаємовиключних позицій прирікала переговори на невдачу, хоча вони тривали до 1942 р.¹⁷³.

У більшості програмних документів ОУН принаймні стисло викладена позиція щодо поляків. Учасники II Великого збору ОУН (б) (квітень 1941 р.) висловили готовність розпочати конструктивний діалог з польськими чинниками щодо умов співпраці. При цьому передумовою поліпшення міжетнічних відносин називалася «ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків»*. Водночас ті польські угруповання, які «змагають до відновлення польської окупації українських земель», ОУН мала поборювати¹⁷⁴. У постановах I конференції ОУН (б) про основні засади боротьби за українську державність (квітень 1942 р.) містився п. 26 «Ставлення до поляків»: «Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин у сучасний момент... Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо Західно-українських земель, проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західно-Українських земель коштом відсторонення українців»¹⁷⁵. Аналогічна позиція простежується і в ухвалах III-ї конференції ОУН (17–21 лютого 1943 р.) та III Надзвичайного великого збору ОУН (21–25 серпня 1943 р.).

Р. Тожецький зазначав, що керівники польського національного підпілля розглядали три можливі варіанти розв'язання «українського питання»: перший – заперечення його існування як такого аж до переселення українців; другий – його вирішення в рамках Польської держави; третій – можливість автономії для українського анклаву у межах Польщі¹⁷⁶. Під час війни польські політичні сили виступали за відродження держави у повоєнних кордонах. Та найрадикальніший спектр польського політикуму вважав єдиним способом розв'язання «української проблеми» витіснення, а фактично очищення «кресів» від українського елемента шляхом виселення його або до СРСР, або в інші регіони Польщі з наступною асиміляцією¹⁷⁷.

¹⁷² Ковалевський Збігнєв. Польське питання у повоєнній стратегії Української повстанської армії. Україна // Наука і культура. К., 1993. Вип. 26–27. С. 203; Mikołaj Siwicki. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. II. Warszawa, 1992. S. 42.

¹⁷³ Трофимович В. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Україна: Культурна ліквідація протиукраїнських акцій свідомість, державність. – Львів, 2003. – № 10. – С. 141–147.

¹⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833, оп. 1, спр. 6, арк. 18–18 зв.

¹⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 63, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

¹⁷⁶ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, 1993. S. 212.

¹⁷⁷ Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–

Учасник тогочасних подій польський генерал М. Голембійовський, аналізуючи ситуацію, зазначав: після арешту ініціаторів проголошення Акта 30 червня провід ОУН переконався у тому, що «єдиним союзником у боротьбі за вільну Україну може бути тільки Польща». Це підштовхувало оунівців до пошуку порозуміння і налагодження контактів із польською стороною, однак остання не відповідала взаємністю. У серпні 1942 р. генерал В. Сікорський висловився у тому дусі, що після війни передасть українців Сталіну, ... однак без території. Аналогічною залишалася і позиція командування АК, зокрема 27-ї Волинської дивізії, що зумовило протистояння і «страшні взаємні вбивства, ... якими були вдоволені та з яких мали інтерес і користь Німеччина й СРСР»¹⁷⁸.

Однак міжнародні реалії змінювалися в такий спосіб, що з формуванням Антигітлерівської коаліції виникли умови для польсько-радянського зближення. Після відповідних контактів та консультацій генерал В. Сікорський прибув до Москви, де 4 грудня 1941 р. була підписана польсько-радянська декларація про приязнь і взаємну допомогу у війні. І. Ільїн висловлює думку про те, що порозуміння на такому рівні й фактично союзницький статус відносин між емігрантським урядом і Кремлем більше за будь-який чинник «сприятиме розгортанню ворожнечі між українськими і польськими національними збройними формуваннями і врешті-решт остаточно відріже шлях до досягнення порозуміння під час війни»¹⁷⁹.

Різне бачення можливих варіантів розвитку подій не завадило наступним контактам, у яких з українського боку були задіяні В. Горбовий (серпень 1941 р.), Б. Левицький (жовтень), голова УЦК В. Кубійович (грудень), з польської – один з функціонерів Бюро інформації і пропаганди СЗБ М. Жулавський та інші діячі польського визвольного руху. На жаль, полагодження міжнародних антагонізмів не вдалося втримати в рамках переговорного процесу. Свою «чорну справу» зробили нацисти, які керувалися принципом «поділяй і володарюй», нацьковували етнічні групи одна на одну. Та все ж головна відповідальність за перетікання суперечностей у «гарячу фазу» лежить на екстремістській налаштованій частині польського й українського націоналістичного підпілля, для яких ідея державності важила незмірно більше, ніж життя супротивника.

Дослідники донині дискутують щодо причин конфлікту й ступеня провини кожної сторони. На наш погляд, оптимальне методологічне рішення запропонував Я. Куронь: «І тепер ми можемо вирушити у зворотному напрямку, від одного акту насильства до іншого, і спитати: хто почав? ... І завжди виявляється, що не ці, а оті, і так можна рухатися все далі в минуле. І цей ланцюг ненависті можна обірвати, тільки глянувши правді в очі, з повним усвідомленням власної провини. Я знаю... , що Україна ніколи не позбавляла Польщу незалежності, а Польща Україну позбавляла. Тричі, двічі? Чи вирішить це нам

1944. Dokumenty // Zustriczi. 1990. № 3–4. S. 158–163.

¹⁷⁸ Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi – Biuletyn polsko-ukraiński. 1987. № 7–8. S. 2.

¹⁷⁹ Ільїн І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 230–231.

якусь із тих проблем? Ні! Знову в якомусь місці постраждають люди, які не приймали рішення стосовно Ризької угоди, стосовно лінії кордону. До них просто прийшли і вбили їх»¹⁸⁰.

В українській та польській історіографії більшість епізодів міжнаціонального конфлікту детально викладена, тому звернемося лише до деяких з них, що можуть слугувати смисловими маркерами того, що відбулося в той час. Ставлення польського уряду до «українського питання» резонувало з настроями польського населення на окупованій Вермахтом території. У надісланій до Лондона інформації від 4 липня 1942 р. зазначалося: «Згідно з точкою зору політичного діяча, який цього тижня повернувся після відвідин Львова і сам походить зі Львова, 96% політично свідомого польського суспільства має ворожі настрої стосовно українців, які до того ж дедалі посилюються. Під цим кутом зору не відіграє ролі ні рівень освіти (професор вищого навчального закладу чи робітник), ані політична орієнтація. З приємністю обговорюються способи ліквідації української меншини після щасливого завершення війни. Найпопулярнішою є концепція видати їх більшовикам. Частинами є і більш радикальні погляди, й на цьому тлі у безмежній наївності місцевої думки народжується така комбінація: поляки не повинні ганьбити себе українською кров'ю, для цього маємо радянських союзників..., які й повинні ліквідувати на майбутнє українську справу в Малопольщі»¹⁸¹. Та на ділі польське підпілля не покладалося ні на радянські, ні на німецькі каральні структури. Так, у жовтневій інструкції командування АК (1942 р.) рекомендувалося: «З метою запобігання або затримки можливого виступу українців слід усіх їхніх провідників знешкодити або в будь-якому разі ізолювати. Підрозділи з сільських місцевостей повинні доправити їх до міських центрів як заручників»¹⁸².

Опосередкованим доказом того, що ці вказівки втілювалися на практиці, є один з документів ОУН, у якому зазначено: «Ми маємо документальні дані – інструкції і вказівки польських підпільних організацій, які безсумнівно стверджують..., [що] масові репресії провідних українців почали поляки на Холмщині вже в квітні 1942 р., цебто дослівно тоді, коли з українського боку на II Конференції ОУН було стверджено право польського народу на власну державу та було стремління до порозуміння з поляками. У списку помордованих на Холмщині передовиків нашого організованого життя начислено за 1942–1943 рр. 394 особи»¹⁸³.

Тим часом німецька окупаційна адміністрація в рамках «освоєння життєвого простору» наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. вдалася до створення

¹⁸⁰ Куронь Яцек. Поляки та українці: важкий діалог. К., 2012. С. 196.

¹⁸¹ Цит. за: Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Т. II. S. 521.

¹⁸² Цит. за: Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998.. S. 151.

¹⁸³ Цит. за: Сергійчук В.І. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21-22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 33–34.

на теренах Замойського повіту зразкової колонії «для германців» – «Гімлерштадту». Залучивши актив Українського допомогового комітету та української поліції, місцеве змішане українсько-польське населення переселяли на Грубешівщину. Поляки чинили спротив, утікали до лісу, тим часом як українців примусово розміщували в залишених польських садибах Замойського повіту. Польські партизани не забарилися помститися українцям за те, що ті сприяли переселенській акції. В одному з документів польського підпілля з цього приводу зазначалося: «Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилося за участю місцевого УДК, мало наслідком убивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші – колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських вїтїв, солтїсїв, полїцаїв; убивства не припиняються, а тим часом спостерїгається загострення польсько-українських взаємин»¹⁸⁴.

І в польських, і в українських суспільно-полїтичних колах нарікали на допомїжну полїцію, що комплектувалася з місцевих мешканцїв. Загальну ситуацїю доволї влучно окреслено в друкованому виданнї «Схїднї землї Рїч-посполитої» пїдпїльної органїзацїї «Польща бореться»: «Пересїчний поляк у Львовї спостерїгав за тим, як «працює» українська полїцїя, виконуючи нїмецькї розпорядження, і в ньому зростала ненавїсть до українцїв. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшавї і бачив, що виробляє польська полїцїя, котру вже нїхто не називав польською, а лише «гранатовою», то навряд чи у нього з'явилася б та сама ненавїсть до своїх спїввітчизникїв, хоча тї останнї на неї цїлком і заслуговували»¹⁸⁵. Ще однїєю площиною, в якїй зїткнулися інтереси полякїв та українцїв, стала допомїжна адмїнїстрацїя. В одному зї звїтїв польського пїдпїлля фїксувалися такї спостереження: «Брак... вїдповїдної кїлькостї фахових сил призводить до того, що полякїв беруть на всї посади, на залїзницї, в податкових органах, кримїнальнїй полїцїї бїльшїсть посад заповненї поляками»¹⁸⁶. У деяких місцевостях у допомїжних органах управлїння домінували українцї. Кожна зї сторїн прагнула використати адмїнїстративний ресурс з власною метою, що продовжувало додаткове загострення.

На вїдмїну вїд бїльшостї українських дослїдникїв, якї детермїнують трагїчні подїї на Волинї польськими терористичними акцїями на Холмщинї, І. Ільюшин схильний вважати, що до убивств місцевого польського люду оунївцїв пїдштовхнула дїяльнїсть місцевих польських інституцїй. При цьому вїн звертає увагу на те, що нацїональне пїдпїлля у цей час зайняло вичїкувальну позицїю в той час, коли прорадянськї партизанськї формування за пїдтримки Москви активїзували свої антиукраїнськї акцїї¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Ільюшин І.І. Бойовї дїї ОУН і УПА на антипольському фронтї. С. 235.

¹⁸⁵ Ільюшин І.І. Бойовї дїї ОУН і УПА на антипольському фронтї. С. 237.

¹⁸⁶ Мотика Гжегож. Вїд Волинської рїзанини до операцїї «Вїсла». Польсько-український конфлїкт 1943–1947 рр. С. 47.

¹⁸⁷ Ільюшин І.І. Бойовї дїї ОУН і УПА на антипольському фронтї. С. 238–241.

Першу збройну операцію УПА проти поляків на Волині Г. Мотика датує 8–9 березня 1943 р.. Напередодні підрозділ «Довбешки-Коробки» напав на поліційну дільницю Володимирця аби визволити з в'язниці оунівського діяча «Діброви». Після цього сотня рушила до села Паросля, де вбила 155 і важко поранила 12 поляків, а в с. Тупинь – ще 15 осіб, причому багатьох – у надзвичайно жорсткий спосіб. За словами місцевих українців, повстанці мстилися за убивство місцевими жителями патруля українських партизанів¹⁸⁸. Це стало сигналом для організації сил самооборони у місцях компактного проживання поляків.

Після III конференції ОУН частина українських поліцаїв перейшла в підпілля й самостійницькі збройні формування. Німці відповіли терором, знищуючи цілі села з людьми, громадських діячів та учасників руху Опору (до цих дій спричинилися і «червоні» партизани А. Бринського, які провокували гітлерівців на протиукраїнські каральні операції). Упродовж березня-квітня 1943 р. з майже 12 тис. службовців допоміжної поліції генеральної округи «Волинь-Поділля» близько 5 тис. дезертирували. Німці залучили на їхні місця поляків (хоча польське підпілля протидіяло цьому, стимулювали самооборону і навіть надавали їй зброю). Польські поліцаї долучалися до каральних операцій проти українців, як це було 28 травня 1943 р. у Дермані, де вони вбили близько 70 українців і спалили 80 садиб¹⁸⁹.

Наступний після березневої хвилі антипольських акцій УПА сплеск припав на останню декаду квітня 1943 р. (Страстний тиждень та Великодні Свята). Тоді об'єктами нападів стали полки у селах Забара, Гута, Антоновецька, Загірці, колонії Каменюха, Янова Долина (у цьому населеному пункті вбито майже 600 осіб)¹⁹⁰. У травні сотні «Шавули», підрозділи «Крука» і «Хрона», інші відділи здійснювали операції, спрямовані на ліквідацію колоній та сіл, які «співпрацювали з німцями й більшовиками. Після атаки на колонію Андріївка, де квартирував підрозділ «щуцманшафту» з поляків, німці разом з «щуцманами» здійснили «пацифікацію» с. Красний Сад, убивши до сотні українців».

Масовий морд польського цивільного населення засудили митрополит ГКЦ Андрей Шептицький та інші архієреї, Український волинський комітет, Крайовий комітет співпраці з альянтами, Комітет польсько-українського порозуміння, громадські інституції та суспільні діячі. Так, отримавши 9 квітня 1943 р. від В. Івахіва («Сонара») пропозицію про співпрацю та «очищення всієї повстанської території від польського населення», Т. Боровець-Бульба відповів доволі категорично: «Звільнити якусь територію від національних меншин може тільки суверенна держава шляхом обміну населення, а не регулярна армія шляхом репресій. За ворожі польські акти – карати тільки самих

¹⁸⁸ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 54–56.

¹⁸⁹ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 65.

¹⁹⁰ Sobon Bogusław. Wołyński zyciorys. Warszawa, 1999. S. 86.

винуватців, а не все населення. Принцип колективної та родинної відповідальності можуть стосувати тільки варвари, а не культурна армія»¹⁹¹. Та на цей час інерція антипольських акцій ОУН і УПА була вже такою, що зупинити її ніхто не зміг. Красві провідники ОУН(Б) та командири УПА Д. Клячківський («Клим Савур»), В. Івахів («Сом») та І. Литвинчук («Дубовий») взяли курс на жорсткі засоби «витіснення» польського етнічного елементу з теренів Волині. Це ставить під сумнів твердження деяких польських науковців про те, що рішення про масові антипольські акції ухвалювалося учасниками III конференції ОУН (лютий 1943 р.)¹⁹². 18 травня 1943 р. «Клим Савур» підписав відозву Красового проводу ОУН на ПЗУЗ до поляків, у якій ті звинувачувалися в спільному з гітлерівцями «катуванні українського населення»: «У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. ... Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях»¹⁹³.

І. Ільюшин на підставі свідчень арештованого радянськими спецслужбами члена ЦП ОУН М. Степаняка стверджує, що волинські провідники оунівської мережі і повстанських загонів відступили від рішень III конференції і почали діяти на власний розсуд. Це стосується, насамперед «Клима Савура», який після загибелі В. Івахіва став одноосібним керівником ОУН (Б) на Волині.

Більшість польських істориків дотримується думки про ретельно спланований характер «Волинської різанини», зокрема, одного з найтрагічніших її актів у липні – серпні. Саме 11–12 липня українські збройні формування майже одночасно атакували десятки польських населених пунктів, знищуючи людей в оселях, костелах, на вулиці. Польські збройні формування діяли аналогічними засобами, вдаючись до масових убивств та спалення цілих сіл. Вояк АК В. Романовський визнавав у своїх спогадах: «На різанину, розбій та грабежі [ми] відповідали збройною відплатою, вбивствами, реквізиціями, грабунками. Вбивство вважали чесною. ... Людська справедливість опускалася до межі тваринної помсти»¹⁹⁴.

Тим часом польські військово-політичні чинники, оцінюючи тогочасну ситуацію, жодним чином не бажали поступатися принципами та корегувати підходи до «українського питання». В інформаційному звіті АК Львівського регіону за грудень 1943 р. для еміграційного уряду констатовалося: «Став-

¹⁹¹ Балей Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. К., 1996. С. 142.

¹⁹² Див.: Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IX і X міжнародних семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листопада 2001 р. Луцьк, 2004. Т. 9.

¹⁹³ Ільюшин І.І. Волинська трагедія. К., 2003. С. 188–189.

¹⁹⁴ Romanowski W. ZWZ-AK па Wołyniu 1939–1944, Lublin 1993. S. 181–183.

лення до українців скрізь вороже. Немає жодної дискусії, в якій проглядався хоча б політичний реалізм стосовно українців. Кожна програма, яка має на меті остаточне вирішення українського питання і передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить підтримку в тутешньому середовищі. Будь-яка спроба надати цим землям політичну автономію приречена на невдачу ... і будь-хто, навіть найбільш популярна особа, коли займатиме таку позицію, тут програє...»¹⁹⁵.

У березні 1944 р. підрозділи АК та діючої армії провели найбільшу анти-українську акцію і серед них – операцію в Грубешівському повіті, напавши на понад 20 сіл. Найбільшим було Сагринь, у якому вбили 816 осіб українського походження*. У лютому 1944 р. почалося формування 27-ї Волинської піхотної дивізії АК, що готувалася засвідчити польську присутність у цьому регіоні перед радянською стороною. З цією метою підпільники готувалися до широкої операції «Буря», спрямованої проти німецьких військ, що відступали. Та водночас це з'єднання протидіяло УПА і чинило розправи з мешканцями українських міст і сіл. Співпрацюючи з 1-ю Українською партизанською дивізією під командуванням П. Вершигори, аківці очистили від відділів УПА Свинарські ліси, вигнавши заодно і цивільне українське населення. Як і упівці, вояки АК палили села і реквізували майно.

Незважаючи на те, що кривавий конфлікт зайшов надто далеко, сторони шукали політичне рішення для його припинення. У 1943 р. перемовини вели представники реферату закордонних справ ЦП ОУН, зокрема М. Степаняк і Є. Врецьона, а з польського боку – службовці II відділу штабу округи та Представництва уряду в Лондоні (серед інших – Г. Погоський та З. Заленський). Традиційним «каменем спотикання» залишалося питання про кордони між відродженими суверенними державами. Оунівці прагнули нав'язати контакти з еміграційним польським урядом, а через нього – з союзниками. Переговори через неподоланні суперечності завершилися безрезультатно¹⁹⁶.

Про активізацію дій польських загонів свідчить те, що антиукраїнські акції проводилися щотижня. Від 10 січня до 19 березня 1944 р. зафіксовано десятки атак на відділи УПА й українські населені пункти¹⁹⁷. Я. Царук завдяки опитуванням свідків встановив, що лише у Володимир-Волинському районі

¹⁹⁵ Цит. за: Сергійчук Володимир. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. К., 2003. С. 15.

* Влітку 2008 р. затверджено проект відновлення цвинтаря й пам'ятника жертвам-мешканцям Сагрині та інших населених пунктів. Його відкриття планувалося на травень 2009 р. у присутності президентів Польщі та України. Через протести місцевих польських організацій та польських переселенців з України Лех Качинський відмовився від участі у церемонії.

¹⁹⁶ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. S. 221.

¹⁹⁷ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Гол. Редкол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. С. 510–530.

вояки польських збройних формувань убили 1 454 осіб українського походження (прізвища 1 244 з них вдалося встановити)¹⁹⁸. Загалом упродовж 1943 – 1944 рр., за оцінками польських учених, відбулося майже 150 збройних зіткнень між підрозділами Армії Крайової та УПА й УНС, внаслідок яких загинуло щонайменше 2 тис. цивільних українців і понад 36,5 тис. поляків (19,5 тис. – ідентифіковані) та по кількості вояків з обох сторін¹⁹⁹.

Регіонами кривавого протистояння стали також Холмщина та Підляшшя, де у другій половині 1943 р., згідно з даними Українського центрального комітету, від рук поляків загинуло майже 500 українців²⁰⁰. Аби протистояти цим акціям, на Холмщину прибули кілька відділів УПА, мельниківський Український легіон самооборони, окремі підрозділи дивізії зброї СС «Галичина»²⁰¹. Активні дії українських збройних загонів спричинили «грубешівську революцію» – «відплатну акцію» формувань Армії Крайової та Батальйонів хлопських, яку спланував комендант Грубешівського району АК М. Голембєвський («Ірка»). Об'єктом кільком операцій стали населені пункти Ментке, Прихориле, Сагринь, Терєбінь, Стриженець, Турковичі та інші, в яких замордували майже 1,5 тис. українських селян, переважно жінок та дітей. До червня 1944 р. було спалено 150 сіл, у яких мешкали переважно українці²⁰². Однак уже у квітні регіон взяли під контроль українські повстанці, створивши «тактичний відтинок Холмської землі». Наближення лінії фронту призупинило зіткнення. Згідно з оцінками польських учених, сторони зазнали втрат у 3–4 тис. осіб²⁰³.

У першій половині 1944 р. ареною запеклих зіткнень стала Східна Галичина, зокрема терени Львівського округу АК і насамперед райони Бібрки, Перемішлян, Миколаєва, Семенівки. Діючи за наказами коменданта Львівського округу АК полковника В. Філіпковського («Часи», «Янка») від 10 серпня 1943 р., 25 лютого і 3 березня 1944 р., польські підрозділи здійснили групові напади на українські села й масові убивства цивільних мешканців

Після поодиноких обопільних терактів та нападів на населені пункти навесні 1944 р. почалися масовані напади на польські населені пункти у Східній Галичині. Одночасно з селами упівці вдавалися до нападів на міста, зокрема,

¹⁹⁸ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів, 2003. С. 21.

¹⁹⁹ Turowski J. Pozoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990. – S. 512–513; Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Т. 1. – Warszawa, 2000. – S. 1038.

²⁰⁰ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. С. 439–508.

²⁰¹ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49: довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 180; Паньківський К. Військові справи. – Дивізія «Галичина» – У кн.: Українська дивізія «Галичина». Матеріали до історії. Торонто. Нью-Йорк, 1990. С. 621.

²⁰² Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Львів, 2003. С. 44–57.

²⁰³ Motyka Grzegorz. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa, 1999. S. 206.

Долину, Буськ, Лопатин, Городок Ягеллонський, Балигород. Відзначаючи відмінності у діях українських збройних формувань у Східній Галичині порівняно з Волиню, Г. Мотика зазначає: «Часто їм передувало розповсюдження листівок, а жертвами вбивств ставали винятково чоловіки. В Галичині УПА виразно йшлося про те, щоб за будь-яку ціну змусити поляків виїхати геть, а не вбивати їх. Проте часто перебіг акцій був настільки жорстоким, що навіть дехто з-поміж націоналістів несміливо пропонував припинити подальші напади. Один із діячів ОУН так обґрунтовував цю пропозицію. Вважаю, що ми досягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1 000 поляків, чи ні, це вже не грає ролі»²⁰⁴.

Л. Шанковський стверджує, що жертвами операцій УПА у першій половині 1944 р. стали понад 5 тис. осіб. Кількість акцій (близько 200) свідчить про їхню скоординованість. Натомість загинув 521 українець²⁰⁵. За даними Г. Грицюка, в результаті дій українських загонів у Східній Галичині до середини 1944 р. загинуло 9 490 осіб (встановлені прізвища 2 902 осіб)²⁰⁶. За польськими оцінками, 300 тис. поляків змушені були переселитися у центральну Польщу²⁰⁷.

Характеризуючи ситуацію, що склалася навесні 1945 р., Г. Мотика зазначає, що польські партизанські загоны на новому прикордонні «частину своєї активності спрямовували проти українців, причому їхні дії виходили далеко за межі «звичайних» актів відплати. По суті, різні польські збройні формування найбільш імовірно вирішили запровадити уживаний досі підрозділами УПА метод етнічних чисток. Саме з цим слід пов'язувати хвилю брутальних нападів на українську людину між лютом і квітнем 1945 р. від Любачіва до Сяніка»²⁰⁸.

Капітуляція гітлерівської Німеччини витворювала нові геополітичні реалії, в яких і українське, і польське національне підпілля головним ворогом вважали сталінську тиранію. Ця обставина вкотре реанімувала контакти сторін і, принаймні, дві такі спроби виявилися успішними. Перша пов'язана з кількомамісячним перемир'ям, укладеним 29 квітня 1945 р. в Сілиських капітаном АК Драганом Сотировичем та упівцем І. Кривуцьким. Другу 21 травня здійснили керівник Замостянського інспекторату АК капітан М. Голембевський («Ірка»), а з українського боку – Є. Штендера («Прірва»), який мав очолити оунівську мережу на Люблінщині, та Ю. Лопатинський («Шейх») – емісар ЦП ОУН²⁰⁹.

²⁰⁴ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 162.

²⁰⁵ Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія Українського війська. С. 556–562.

²⁰⁶ Нрыциук G. Straty Ludnosci w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Т. 6: Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Warszawa, 3–5 listopada, 1999 r.). – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 2000. – S. 300.

²⁰⁷ Гльюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. С. 289.

²⁰⁸ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 230.

²⁰⁹ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 233–235.

Однак останнє перемир'я викликало незгоду деяких командирів польського підпілля, зокрема майора М. Паздерського («Сірого»), який очолював загін НЗС. 6 червня 1945 р. польські партизани за його наказом вирізали 194 особи української національності, яких «підозрювали» у співпраці з комуністами²¹⁰.

Використовуючи перемир'я, керівники АК – ВіН* запропонували упівцям провести спільну операцію. У ніч на 28 травня 1946 р. їм вдался напад на Грубешів, що не на жарт стривожило прокомуністичну адміністрацію і скоротило кількість доносів до її силових структур.

Не маючи змоги оволодіти ситуацією, Сталін вдався до кардинального вирішення проблеми, поєднавши «чекістсько-військові операції» проти українського та польського підпілля і масовий трансфер українців із території повоєнної Польщі до УРСР і поляків – з України до Польщі. Загалом з УРСР до Польщі відбуло 810 415 етнічних поляків²¹¹, у зворотному напрямі – 488 тис. 612 українців²¹².

Фактично звівши нанівець польський визвольний рух, прокремлівський режим у Польщі взявся за розв'язання «української проблеми». Коли Москва припинила приймати транспорти з тими українцями, які ще мешкали в межах Польщі, у Варшаві вирішили вдатися до їхнього вивезення у західні та північні регіони держави. 9 березня 1947 р., наступного дня після того, як сотні УПА «Хрона» і «Стаха» у сутичці з польським армійським підрозділом убили генерала К. Сверчевського, відбулося спеціальне засідання політбюро Польської робітничої партії, яке ухвалило: «У рамках репресивної операції стосовно українського населення ... швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Пів. Пруссія), не витворюючи суцільних груп і не ближче 100 км від кордону»²¹³. Офіційно ці заходи вмотивовувалися необхідністю «нормалізації стосунків у Польщі шляхом остаточної ліквідації УПА»²¹⁴. У цей час у розпорядженні ОУН та УПА на території Польщі перебувало близько 2,5 тис. осіб²¹⁵. Під час операції «Вісла», що тривала від 28 квітня до 31 липня 1947 р., було депортовано 140 тис. українців.

²¹⁰ Там само. С. 236.

* ВіН – Воля і незалежність (Wolność i Niezawisłość) – польська військово-цивільна організація, створена у вересні 1945 р. у Варшаві. Її ядро сформували рештки розпущеного в 1945 р. Представництва збройних сил у краї (Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj). ВіН успадкував від ПЗСК організаційну структуру, персонал, майно, а також окремі партизанські групи. (Докл. див.: Motyka G., Wnuk R., Pany i rezuny. Współpraca AK–WiN i UPA 1945–1947. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997).

²¹¹ Буцько О.В. Україна – Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес. У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2 кн. Кн. 2. К., 2011. С. 484.

²¹² Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 251.

²¹³ Акція «Вісла». Документи / Упоряд. і ред. Є. Місила. Львів, Нью-Йорк, 1997. С. 71.

²¹⁴ Там само. С. 183.

²¹⁵ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 264–265.

3800 «підозрілих» українців спрямовували в Центральний табір праці у Явожно, де їх мордували під час допитів, знущалися і безпричинно карали²¹⁶. Згодом, у 1945 р., польська влада визнала операцію «Вісла» такою, що здійснювалася на засадах колективної відповідальності і заподіяла «непоправної шкоди» жертвам примусового переселення²¹⁷. Кремль аналогічної заяви про здійсненні радянським урядом депортації не зробив, хоча загалом під час дес-талінізації засудив злочини «вождя народів».

Дотепер науковці, політики, громадські діячі дискутують з приводу кількості жертв міжнародного конфлікту упродовж 1939–1947 рр.. Я. Куронь звертає увагу на те, що на Волині загинуло більше поляків, ніж українців, а там, де вони становили меншість, – на Замостівщині, Холмщині, Перемищині, – співвідношення було достоту протилежним. Тут, за деякими оцінками, жертвами протистояння впало від десяти до кільканадцяти тисяч цивільних українців²¹⁸, хоча точні дані відсутні. Більшість польських вчених спираються на дані Владислава і Єви Семашків, які оцінюють польські втрати на Волині у 33 тис. осіб (майже 19 тис. з них відомі поіменно), а загальні – у 100 тис.²¹⁹ Г. Мотика вважає більш реалістичними такі цифри: 30–40 тис. загиблих поляків у Східній Галичині, 6–8 – на землях сучасної Польщі, а на Волині – від 30 до 60 тис., загалом – менше 100 тис.²²⁰

На жаль, в Україні системне дослідження цієї проблеми не проводилося, тому загальна кількість втрат українців у цьому протистоянні має оціночний характер. Однак локальні дослідження істориків-ентузіастів дають підстави для екстраполяцій, що суттєво корегують кількість втрат учасників і жертв українсько-польського протистояння. Так, І. Пушук особисто зібрав спогади мешканців Ківерцівського району Волинської області, на підставі яких стверджує, що тут загинуло не менше 1 250 жителів українського походження, з яких близько 747 були забиті членами польських пляцувок* та поляками – «щущманами». Від рук упівців загинуло 138 поляків, кримінальних злочинів – 55, за невідомих обставин – 33. На рахунку німецьких і угорських військових, власовців – 307 українців і 40 поляків, «червоних» партизанів – відповідно 174 і 4, а євреїв загинуло не менше 3 200²²¹.

Волинський архівіст Я. Царук особисто об'їздив усі 97 населених пунктів Володимир-Волинського району і завдяки подвірному опитуванню встановив,

²¹⁶ Там само. С. 267.

²¹⁷ Там само. С. 760–761.

²¹⁸ Куронь Яцек. Поляки та українці: важкий діалог. К., 2012. С. 239.

²¹⁹ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Т. 1. – Warszawa, 2000. – S. 1038, 1040, 1045, 1056.

²²⁰ Мотика Гжегож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. С. 277.

* пляцувки – збройні відділи польського національного підпілля.

²²¹ Пушук Іван. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 15.

що «з рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1 454 українці (1 244 – зі встановленими прізвищами), а внаслідок упівських акцій – 430 поляків (Семашки наводять іншу цифру – 1 915)²²². Дослідження Я. Царука виявило низку прогалин, недоліків і навіть перекручування фактів цими дослідниками. Отже, питання про кількість жертв українсько-польського конфлікту залишається відкритим.

Українсько-польський фронтір під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки у всіх його вимірах – політичному, економічному, соціокультурному, етноконфесійному – активувався до найвищих реєстрів напруги і супроводжувався не тільки екстенсивними (насамперед територіальними), а й якісними трансформаціями, позначеними надзвичайною інерцією. Дотепер вони найвиразніше виявляються у сфері історичної пам'яті.

Ще один вектор фронтиру лежав у релігійному просторі. При цьому існувало кілька ліній напруги. Перша з них пов'язана з традиційним протистоянням католицизму і православ'я на теренах спільного проживання українців та поляків. У II Речіпосполитій статус великих релігійних об'єднань, їхні відносини з державою та між собою регулювалися спеціальними нормативно-правовими актами (зокрема, конкордатами). Попри особливе становище Римо-католицького костелу в Польщі, це стримувало прозелітичні наміри та зіткнення інтересів. На момент приходу радянської влади у Західну Україну тут мешкало 3,5 млн греко-католиків, 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних, 800 тис. іудеїв.²²³ Перебуваючи в орбіті власних уявлень про майбутнє, греко-католицька ієрархія виношувала плани, пов'язані з поширенням впливу ГКЦ на інші регіони Союзу РСР.

Другу лінію фронтиру визначала радянська, німецька та румунська політика у релігійній сфері. Керівництво СРСР у період від вересня 1939 р. до червня 1941р. здійснювало в західноукраїнських областях курс, апробований у 20-30-ті роки під час атеїстичного наступу в країні. У Москві трактували Апостольську Столицю як принципового супротивника більшовицького режиму і всіляко намагалися обмежити її вплив на підрадянське населення. Однак у Кремлі сповідували диференційований підхід: якщо Римо-католицький костел і вважався нелояльним до радянської влади, але не піддавався прямим переслідуванням, то Греко-католицька церква прирікалася на знищення, адже її віряни здебільшого були українцями, а вони, на переконання вождя, мали залишатися тільки православними, що сприяло б їхньому утриманню в орбіті великоросійської більшовицької імперії. Незважаючи на підкреслено нейтральну позицію керівництва ГКЦ до нового режиму, радянські спецслужби за вказівкою з Москви «взяли в оперативну розробку» найбільш авторитетних душпастирів цієї конфесії. 31 грудня 1939 р. начальник 5-го відділення 2-го відділу Управління держбезпеки УНКВС у Львівській області

²²² Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 21.

²²³ Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. С.146-148.

молодший лейтенант державної безпеки Черпаков, розглянувши матеріали на А. Шептицького, Л. Куницького, І. Бучка, М. Будку, О. Ковальського, В. Лабу, А. Каштанюка, Л. Дьякова, «вирішив, що вказані вище особи є активними учасниками і керівниками УНДО, ведуть антирадянську діяльність, використовуючи при цьому релігію». У постановчій частині документа зазначалося, що на всіх перелічених фігурантів заведено агентурну справу під шифром «Ходячі»²²⁴. Отже, практично одразу після опанування «возз'єднаними» землями сталінські опричники взяли під невсипущий контроль усіх представників греко-католицького духовенства, які мали виразну громадянську позицію і користувалися повагою місцевої української спільноти.

11 січня 1941 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія затвердив план агентурно-оперативних заходів щодо ГКЦ, спрямований на її дискредитацію, розклад і, зрештою, ліквідацію. Напад Німеччини на СРСР перешкодив реалізації цих планів. Нацистська верхівка провадила у релігійних питаннях курс заснований на принципі «поділяй і володарюй». Не припускаючи створення єдиної православної ієрархії на українських землях, німецькі окупанти підтримували суперечності між Українською автокефальною церквою, що обстоювала національні інтереси українців, й Автономною православною церквою, що перебувала в юрисдикції Московської патріархії. Встановивши порядок, згідно з яким межі єпархій співпадали з адміністративними кордонами генеральних округів, німецька окупаційна влада поставила під повний контроль діяльність релігійних об'єднань. У кожному генеральному окрузі паралельно діяли автокефальні й автономістські структури. Попри суттєві розбіжності у поглядах духівництва АПЦ на канонічні аспекти УАПЦ, з одного боку, і негативне ставлення автокефальних священнослужителів до підпорядкування Автономної церкви під омофором РПЦ, у середовищі архієреїв обох церков визрів намір об'єднатися в єдину ієрархію. Зрештою, ці зусилля увінчалися підписанням «Акту поєднання» від 8 жовтня 1942 р., в якому наголошувалося: «Взявши під увагу, що існуюче поділення Православної Церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізує впливає на вірних, – ухвалили прикоротити церковне роз'єднання...»²²⁵. Однак рішення справді історичного значення зустріло категоричну протидію Берліна. Керівництво Райхскомісаріату «Україна» заявило про нелегітимність «Акту поєднання», що став результатом «незаконного зібрання єпископів», і вжило суворих заходів проти повторення подібних спроб у майбутньому²²⁶.

Окупаційна адміністрація жорстко обмежувала контакти між автокефальними архієреями, заборонивши їм залишати межі власних єпархій і пильно

²²⁴ Цит. за: Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) К., 2005. С. 43. (перекл. з російської)

²²⁵ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. 1. Українська Православна Церква. Торонто; Балтимор, 1987. С. 730.

²²⁶ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.). Рівне, 2003. С. 359.

відстежувала всі спроби підтримки українського самостійницького руху та інших форм політичної активності місцевої громадськості. Фактично відірваними від інших православних інституцій в РКУ перебували Холмська єпархія на чолі з митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) та православні парафії у зоні військової адміністрації (деякі північні та східні регіони України).

На теренах дистрикту «Галичина» незрівнянно сприятливіші умови, ніж за більшовицького режиму, отримала Греко-католицька церква. Одночасно з суто релігійною вона розгорнула широку діяльність, спрямовану на соціальну підтримку місцевого українства. Свою специфіку мала окупаційна політика румунської окупаційної політики у губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія». Політика у двох перших адміністративно-територіальних утвореннях здійснювалася в супроводі сентименту, пов'язаного з їхнім поверненням до матірних румунських земель, захоплених СРСР улітку 1940 р. На єпископську кафедру Четатя-Албе – Ізмаїл (вона охоплювала Південну Бессарабію) призначили єпископа Полікарпа (Марушку), на якого покладалася церковно-адміністративна реформа у краї та його «рехристиянізація» після річного правління більшовиків. Завдяки його зусиллям у листопаді 1942 р у Бессарабії діяв 931 православний храм, де служили 1145 священників²²⁷.

Губернаторство «Трансністрія» не входило до складу Румунії, тут здійснювалася жорстка окупаційна політика, зокрема і в питаннях релігії. Спеціально для реалізації курсу, визначеного Бухарестом, була створена Румунська православна місія в Трансністрії (РПМТ). Перший її очільник архімандрит Юлій Скрибан орієнтувався передусім на інтереси молдовського і румунського населення, конфліктував з представниками Російської православної церкви, вірянами якої були переважно українці та росіяни. Це стало причиною його заміни у листопаді 1942 р. на колишнього єпископа Хотинського і митрополита Буковинського Віссаріона Пую. Він до революції навчався у Київській духовній академії, мав досвід пастирського служіння в Україні, тому сповідував лояльне ставлення до слов'янського населення. Така виразна позиція суперечила румунізаторській політиці окупаційної адміністрації і, зрештою, викликала відкликання архієрея у грудні 1943 р. На його місце призначили представника румунських ортодоксів вікарія Антіна Ніку. Брак духівництва, на яке покладалися важливі завдання з легітимації румунської влади, змусили Бухарест вдатися до кадрового підсилення священницького корпусу краю. Восени 1941 р до «Трансністрії» прибуло 16 православних місіонерів з Румунії, у грудні – 55 з Кишинівської архієпископії, у 1942 р. – ще 63 священники, 1 диякон і 2 кантори з Румунії та Бессарабії, які володіли російською мовою і знали місцеві звичаї²²⁸. Однак багато парафій залишалися без священнослужителів. У березні 1942 р. загальні їхня кількість у губернаторстві становила 285 осіб (203 священники, 15 дияконів 67 канторів). Тим часом

²²⁷ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) Одеса, 2008. С. 116-118, 123.

²²⁸ Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні. У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2-х кн. Кн.2. К.: Наукова думка, 2011. С. 204-205.

у «Трансністрії» налічувалося 607 парафій, з яких 62 перебували у румунських поселеннях, 98 – у змішаних, 477 – в українських²²⁹. Отже, більшість українських вірян не мали духовної опіки, оскільки право на виконання пастирських обов'язків отримували тільки ті священники, які проходили процедуру каяття і епітимії, а то й перепосвячення.

Керуючись настановами керівництва Румунії, губернатор Г.Алексяну та його підлеглі відстежували будь-які вияви українського національного життя і переслідували «українських націоналістів», виключаючи можливість існування Української автокефальної православної церкви. Спроби священників М.Климентієва та П.Величка створити автокефальні громади у Ольвіополі, Секретарці та інших населених пунктах мали наслідком доноси місцевих кліриків на адресу румунської окупаційної та церковної властей²³⁰. Румунізація релігійного простору здійснювалася завдяки призначенню на всі церковно-адміністративні посади етнічних румунів, молдаван чи зрумунізованих представників інших національностей²³¹. Румунські церковні власті пильно контролювали зміст і форми богослужбової практики і суворо переслідували будь-які форми «стилізмів» – українських народних звичаїв та обрядових традицій релігійного змісту. Антиукраїнський характер окупаційної політики виявлявся також у тому, що вся література релігійного змісту видавалася румунською або російською мовами. Такий курс, звісно, не міг забезпечити лояльності українського населення, яке становило більшість у регіоні, до румунського окупаційного режиму.

1943 рік став переломним у долі РПЦ. Форматуючи нову модель відносин між державою і релігійними об'єднаннями, він відвів Російській православній церкві роль домінуючої, але цілком керованої владою, конфесії. Натомість «ворожим» деномінаціям не залишалося місця на конфесійній мапі України. Ба більше, тепер Кремль отримав додаткові підстави для релігійного терору: духовництво ГКЦ звинувачувалося у співпраці з німецькими окупантами і підтримці ОУН та УПА. З вигнанням гітлерівської військ з України Сталін вирішив покінчити з ГКЦ.

Прагнучи сформувати новий, позитивний, імідж кривавої імперії, Сталін вдався до багатоходової комбінації, залучивши до втілення в життя своїх намірів самих священнослужителів ГКЦ. На створену з них «Ініціативну групу» покладалося завдання підготувати підґрунтя для «злиття» з РПЦ. Оскільки насправді всі важелі операції перебували в руках спецслужб, завдяки шантажу, арештам, іншим формам силового тиску частину кліру вдалося «переконати» в необхідності такого кроку. У квітні 1945 р. були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи Г. Хомишин, І. Лятишевський, М. Будка і М. Чарнецький, прелати О. Ковальський і Л. Куницький, священники В. Белей, Р. Білик, С. Веселовський, С. Сампара, Й. Труш. У такий спосіб вдалося залучити на бік «Ініціативної групи» 986 священників у той час, коли відмовився це

²²⁹ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriti in domeniul social-economic si cultural: 19 aug. 1941 – 29ian 1944/ Iasi. P. 117.

²³⁰ Ідея і чин. 1943. № 4. С. 27.

²³¹ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). С.140.

зробити 281²³². У березні відбувся Львівський псевдособор, на якому було оголошено про перехід ГКЦ до лона Російської православної церкви²³³. Останній острівець ГКЦ залишився на території Закарпаття²³⁴. В заключній фазі операції, спрямованої на знищення Греко-католицької церкви у цьому регіоні, на авансцену вийшов о. Іриней (Михайло Кондратович). Підтримуваний ще 35 кліриками, він з допомогою архієпископа Макарія (Оксіюка), який спеціально приїхав зі Львова, інсценізував «добровільне» оформлення ліквідації унії у 1949 р. У лютому того ж року влада передала Православній церкві Мукачівський кафедральний собор. Греко-католицьким пастирям було заборонено відправляти Богослужіння, а їхні приходи – закрито²³⁵.

Підконтрольне Москві керівництво Польщі зробило власний внесок у погром ГКЦ. Під час операції «Вісла» греко-католицьке духівництво «розпорошувалося» разом зі своїми вірянами у північно-західних регіонах країни. 29 вересня 1949 р. з'явився декрет про «делегалізацію» Греко-католицької церкви у Польщі, згідно з яким храми, каплиці, монастирські споруди, матеріальні цінності, архіви ГКЦ перейшли у власність Римо-католицького костелу. У квітні 1950 р. Пряшівський собор ухвалив рішення про «самоліквідацію» Пряшівської єпархії ГКЦ на території Чехословацької Республіки.

Зона впливу Римо-католицької церкви критично скоротилася під час українсько-польського трансферу населення 1944–1946 р. Оскільки частина поляків чинила спротив примусовому переселенню, а деякі ксьондзи підтримували такі настрої, радянські спецслужби вдалися до терору. На початку 1945 р у Львові заарештували католицьких священників Я.Бохенку, С.Бізая, І.Хвірута та інших²³⁶. На початку січня 1945 р. арештовано єпископа Луцького А.Шельонжека і трьох осіб з його оточення, які виявляли «надмірну» активність у соціальній підтримці переселенців²³⁷. Після виїзду поляків костьоли на території України спустіли, а деякі стали пустками чи були «перепрофільовані» під склади, клуби, зерносховища тощо.

Різка зміна курсу радянського керівництва у релігійній сфері, започаткована відновленням патріаршого статусу РПЦ (вона втратила його за два з половиною століття до того), спричинила формування нового конфесійного ландшафту. Витіснення Римо-католицької, знищення Греко-католицької,

²³² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1691. Арк. 67.

²³³ Див.: Діяння собору Греко-католицької Церкви 8-10 березня 1946 року у Львові. Львів, 1946.

²³⁴ Гордієнко В. Сталінізм і Греко-католицька церква // Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Атлас, 1990. С. 49

²³⁵ Теодорович Н. Ліквідація греко-католицької церкви в СРСР // Український збірник. Мюнхен, 1960. Кн. 17. С. 88-90.

²³⁶ Wolzaczski J., ks. «Aktywny polski nacjonalista». Sowietkie represje wobec ks. Ignacego Chwieruta na Ukrainie sowieckie po II wojnie swiatowej // Kosciol na drogach historii. Ksiega jubileusowa dedukowana KsiedzumProfesorowi Doktorowi Tadeudcowi Sliwie / Pod red. J Wolczanskiego. Lwow, 1999. S. 364.

²³⁷ Stehle H. Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979. London, 1981. S. 245.

Автокефальної, Обновленської церкви, значне скорочення кількості юдейський громад забезпечили Російській православній церкві панівне становище. Упродовж 1946-1949 рр. за активного втручання радянської влади кількість парафій РПЦ зростає у 15 разів, а духівництва – у 7 разів. Однак домогтися суцільного «зачищення» свідомості вірян і духівництва було набагато складніше, ніж фізично ізолювати опонентів комуністичного диктаторського режиму. Греко-католицька церква стала «катакомбною» і відновила діяльність, щойно за горбачовської «перебудови» для цього з'явилися умови. Ідея автокефалії також не зникла і в другій половині 80-х років її прихильники повернулися до практичного втілення цього проєкту. Водночас закладені сталінською конфесійною політикою антагонізми виявилися «міною сповільненої дії» і на рубежі 80-90-х років вилилися у сутички за храми, дискусії про «канонічність» і «неканонічність» окремих церковних ієрархій, ототожнення конфесійної та політичної приналежності громадян України. Інспіровані з Кремля, вони стали майданчиком для електоральних політтехнологій у добу незалежності України, одним з елементів сучасної гібридної війни Російської Федерації проти нашої держави. Отже, релігійному фронтиру в період Другої світової війни та в перші повоєнні роки довелося зазнати кілька трансформацій, що віддзеркалювали не лише прагнення й очікування власне духівництва та вірних, а й складні внутрішньо-і зовнішньополітичні процеси.

Друга світова війна стала добою фронтірних екстрем практично у всіх вимірах. На перетині фронтірних векторів опинилися великі етнічні, соціальні, політичні конфесійні когорти. Екстремальна інтенсивність воєнних дій, режимних заходів, масового насильства, вимушених і примусових міграцій різко змінювала обриси і внутрішнє наповнення усталених форматів відносин у фронтірному полі, а також його конфігурацію, що періодично трансформувалася під дією різних чинників.

В. Денисенко і А. Домановський вказують на те, що «збереження останнього в регіоні російсько-австрійського (євразійсько-європейського) Великого фронтиру, який проходив між Галичиною та Наддніпрянщиною, дозволило, зокрема, врятувати греко-католицьку (фронтірну) церкву.

Українська революція, міжвоєнний час та, почасти, Друга світова стали добою відродження Мультифронтиру в різних конфігураціях – примхливе мереживо фронтів, кордонів, соціально-економічних устроїв та релігійних ареалів перебувало в постійному русі з 1917 до 1945–1951 року. А от Голокост, масові радянські депортації та перемога комуністів над нацистами, а потім над українськими повстанцями мали одним із наслідків зникнення будь-яких Великих фронтірів взагалі. Залишився хіба лише російсько-український етнічний, який внаслідок русифікації розширився до максимуму. Між 1945–1954 та 1991 роками Україна вперше за свою історію не була прифронтірною територією, а перетворилася на радянський гінтерланд. Великий фронтір же змістився на захід – до східноєвропейських «народно-демократичних республік»²³⁸.

²³⁸ Денисенко В., Домановський А. Мультифронтір: нова схема української історії. Український інститут майбутнього. 13.07.2022. // <https://uifuture.org/publications/multy-frontyir-nova-shema-ukrayinskoyi-istoriyi/>

Розділ 6

Уніфікація цивілізаційних фронтирів за часів УРСР

Виходячи з радянських імперських міркувань, Сталін приєднав Західну Білорусь, Західну Україну, Буковину і Закарпаття. На думку Я. Грицака, «Русь відродилася, тепер уже в формі СРСР»²³⁹. «Після подвійного, радянського і нацистського, знищення найактивнішої частини, яка артикулювала національну ідентичність, та громадянських інституцій, на яких ця ідентичність могла закоренитися, – пише Я. Грицак, – важко очікувати, що більшість українців буде думати про себе в національних категоріях»²⁴⁰.

Важкими залишались повсякденні матеріальні умови життя. Руйнування Другої світової війни спустошили інфраструктуру України та знекровили економічне життя родин. Кожне українське покоління мусило фактично починати накопичення добробуту з нуля. Перманентні репресії та політична напруга спричинилися до того, що довіра рідко виходила за межі родини й кола найближчих друзів. Соціокультурні процеси, які відбувались в УРСР після 1945 р., загалом були спрямовані на формування радянської людини. Національно-культурний формат був переважно авторитарно соціалістичним за змістом і національним за формою. Процеси відновлення народного господарства супроводжувались перекосами в урбанізації та суперечливою політикою на селі.

Приєднання наприкінці 1945 р. до УРСР Закарпаття завершило оформлення етнополітичної карти на Заході. Насильницький обмін населенням з Польською Народною Республікою також сприяв виникненню переважно етнічно гомогенного суспільства. Повернення до складу УРСР в 1954 р. Криму ще більше ускладнило етнополітичну карту. Багатонаціональне Закарпаття, яке межує з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією стало крайнім західним фронтиром УРСР. Натомість Крим став своєрідним євразійським фронтиром.

Політика радянської уніфікації мала за свій головний інструмент русифікацію. Це був яскравий прояв колонізаторської політики Москви. Утім друк книжок українською мовою, попри їхню неминучу ідеологічну ангажованість, був однією з головних передумов формування модерної нації, яка не може існувати без писаного слова.

На контрасті порівняння зазначимо, що Західна Європа відновлювалась як пост-національний інтеграційний проект, наслідком чого стала об'єднана, мирна, соціально захищена Європа. Сталін у відповідь шляхом фізичного примусу намагався вибудувати з країн Східної Європи буфер між своєю імперією і Заходом. УРСР знову стала радянським форпостом цієї імперії.

Британський історик Т. Джайт писав, що «Європа не могла самотужки позбутися фашизму, як і не здатна була без зовнішньої допомоги стримувати комунізм»²⁴¹. За підсумками насильницьких переселень періоду Другої світової

²³⁹ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К., 2021. С.79.

²⁴⁰ Там само. С.305.

²⁴¹ Джайт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. К., 2020. С.26.

війни постала Європа більш однорідних національних держав, ніж це було після Першої світової війни. Як на Сході Європи, так і на Заході, популярними були ідеї державного регулювання економіки, яке мало компенсувати нерівність і несправедливість ринку. Сталінська пропаганда стверджувала, що державне планування сприяє відновленню зруйнованого індустріального потенціалу. Але будівництво житла, харчова та легка промисловість були на узбіччі уваги сталінського керівництва. Це давало мінімальний рівень соціального забезпечення й було дуже далеким від практики європейської соціальної держави, яка консолідувала суспільні класи навколо ідеї збереження такого соціального забезпечення. Сільське населення жило в злиднях. Люди плекали надію на покращення життя після відбудови економіки.

В Україні найжахливіші матеріальні збитки тьмяніли проти людських втрат. Гостро бракувало чоловіків. Цей демографічний дисбаланс було змінено за два три покоління. У 1946–1947 рр. люди голодували і хворіли. Інформація про це блокувалась у Західній Європі, де привабливими ще впродовж певного часу були комуністичні ідеї, що свідчило про глибоке виснаження духовних і фізичних сил. Ситуацію змінив План Маршалла 12 липня 1947 р., який зробив неможливим економічний занепад у Західній Європі та як наслідок прихід до влади комуністів. Але тоталітарний СРСР від участі відмовився, насильство там залишалось єдиним інструментом відтворення влади за умов нейтралізації ліберальної і демократичної традиції. Це відбувалось шляхом боротьби з «космополітизмом», сіонізмом та «єврейським буржуазним націоналізмом» у СРСР. Бумерангом зазначений курс бив по євреям у керівництві комуністичних партій Східної Європи. Репресії збили підйом духу радянських солдатів-переможців..

Культуру підпорядкували політиці коштом самої культури і правди. Політика була боротьбою за доступ до привілеїв і важелів держави. Неefективність авторитарно-командної економіки впродовж першого повоєнного десятиліття маскували викликами післявоєнної відбудови народного господарства.

До того часу західні союзники репатріювали близько 3 млн громадян колишнього СРСР. Тільки в 1951 р. Європейська конвенція прав людини закріпила положення про неможливість примусової репатріації до країни, де на громадян чекало переслідування. Сталінський режим роздмухував полум'я війни з УПА у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях. Зовнішній фронтір недружніх країн у Східній Європі складали Польща, Угорщина, Румунія.

Бідність і страх голоду залишались. Піклування про хворих і старих було умовним. Вертикальна соціальна мобільність залежала від ступеня вірності комуністичній ідеології. Важливим соціокультурним фактором соціальної мобільності стала середня освіта. Після смерті Сталіна негласно радянська політика припинила тиснути на давні ідеологічні і культурні розбіжності заради уникнення політичної поляризації та дестабілізації. Але політична та ідеологічна практика «колективного керівництва» не давала цілком переорієнтуватись на виробництво і споживання, що вважалось проявами «ворожої» буржуазної ідеології.

Поглиблювались соціально-економічні диспропорції між містами-мільйонниками і провінцією. Поєднання миру, безпеки і часткового державного заохочення народжуваності сприяло відносному післявоєнному зростанню рівня народжуваності. Але в УРСР впродовж 1950-х рр. цей «бебі-бум» був недостатнім для покриття демографічних втрат. Знадобилось ще двадцять років для появи за радянськими мірками заможного середнього класу.

До кінця 1960-х років головним джерелом інформації, думок і розваг залишалось радіо. Українська національна культура відтворювалась завдяки радіо. Для мільйонів людей це було слухове «вікно» у великий світ. Але радіо було консервативним засобом масової інформації. Радіо було звуковим медіумом, що обмежувало його спроможність адаптуватись до доби, яка ставала візуальною. Радянське телебачення теж було ідеологічно ангажованим. Телебачення принципово не змінило радянську політику до доби гласності.

Масове житлове будівництво хрущовських часів у містах частково налаштувало суспільство на соціальний оптимізм. Але аграрна модернізація 1950–1960-х років, міграція селян до міст зменшили кількість сільських жителів. У 1958 р. внаслідок шкільної реформи вивчення української мови в школі більше не було обов'язковим, на відміну від засвоєння російської мови. Радянська влада зробила неможливою українську форму модернізації.

Вважається, що суспільство стає модерним, коли частка міських жителів сягає більше 50 відсотків. В Україні це відбулось у 1960-х роках. Основою модерного суспільства є освіта. Українська модерна культура функціонувала переважно як культура села. Читання книжок зрозуміло мовою – ключовий інструмент перетворення спільноти на націю. З соціокультурного погляду модерність починається тоді, коли люди починають бажати змін і вірять, що ці зміни є прогресивними.

13 серпня 1961 р. з побудовою Берлінського муру з'явився фізичний фронтір між свободою і тоталітаризмом. На початку 1960-х років у СРСР міське населення переважило сільське. Класичні будівельні рішення типових багатоповерхівок були втіленням нехтування приватними потребами. Безжально перебудовані міські ландшафти найбільше зневажали молоді люди, які в них жили. З 1964 р. СРСР імпортував зерно. Приватні господарства українців залишались успішними, попри періодичні ідеологічні кампанії проти них. Більшість населення не знала іншої форми влади, крім радянської. Однак «майже в кожній сім'ї були свої родинні історії, які не відповідали радянській версії минулого. Хоча дітей заради їхньої безпеки й психічного здоров'я оберігали від цих історій, вони так чи інакше довідувались про все, коли виростали»²⁴².

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х з'явилась категорія радянських підлітків. У традиційних спільнотах діти залишались дітьми, поки не починали працювати. Ідеологічні кампанії проти поширення масової західної культури серед підлітків, проти американського способу життя як боротьби за достаток і споживання. В УРСР радянська влада посилено культивувала антиамерика-

²⁴² Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С.343.

нізм. Цензура була накладена на популярне американське кіно. Фільми радянських кіностудій більше нагадували бажане, а не дійсне. Західне кіно було вікном у інший «заборонений» світ. Покоління шістдесятих бачило світ новим і молодим, який орієнтується на моду і популярну західну культуру. Офіційна ідеологія культивувала пролетарський інтернаціоналізм та класовий підхід до усіх сфер життя. Але світ радянського комунізму лише ззовні вважався стабільним.

Празька весна 1968 р. поширювала, на думку П. Шелеста, ворожі радянській владі настрої серед української молоді. Молодіжні революційні події 1968 р. стали вододілом поступового переходу від індустріального до інформаційного суспільства. Поява персонального комп'ютера створила передумову для технологічного рішення виникнення глобальної інформаційної мережі. Радянська держава не могла забезпечувати одночасно повне працевлаштування, високі реальні заробітні плати й економічне зростання. Виробництво засобів виробництва не могло сприяти реалізації зростаючих матеріальних запитів населення. Комунізм був ілюзією, яка ґрунтувалась на ілюзії нескінченного матеріального прогресу. Радянське вторгнення в Чехословаччину остаточно дискредитувало комуністичні партії у Західній Європі.

Західна культура 1970-х орієнтується не на суспільне, а на особисте. В УРСР культивується ідеологія переваги громадського над індивідуальним. Під сумнівом опинились знання про публічну сферу, про колективну та індивідуальну психологію й те, як ці знання продукуються та легітимізуються. Радянський марксизм залишався у схоластичних шатах економічних категорій і політичних інститутів. Але чимало радянських людей вже мешкали не там, де народились, працювали не там, де їхні батьки. Тож і на світ вони дивились інакше. Але жіночий рух в СРСР був під партійним контролем. Рух на захист доквілля під заборонаю, зважаючи на екологічне навантаження від промисловості. Рух за мир мав переважно формальний зміст. З уповільненням економіки та зростанням емансипації жінок погіршилась народжуваність. До 1974 р. селянам на видавали паспорти, а їхніх дітей автоматично записували в колгосп.

До початку 1980-х автомобіль залишався розкішшю, ознакою належності до радянського середнього класу, який у повсякденному житті орієнтувався на комфорт і зручність. Держава активно сприяла неефективності виробництва. Дефіцит найнеобхіднішого і високий попит на все. Брак інвестицій, інновацій, руху робочої сили, обмеженість керівництва, коли керована тоталітарними засобами економіка знищує свободу. Працювали оборонна промисловість і чорний ринок товарів і послуг. Доросле населення народжувало менше дітей і більше пиячило. Життя було дорогим і виснажливим.

Фонди суспільного накопичення працювали на пенсії, охорону здоров'я, освіту й житло. Вони були далекими від західних соціал-демократичних стандартів, але забезпечували мінімальні потреби. Етикетка виробника з Європи була знаком відмінності та підвищувала ціну товару. Європа залишалась столицею моди. Радянський блок проскочив перехід від екстенсивного до

інтенсивного високовартісного виробництва, яке змінило західні економіки впродовж 1960-1970-х років. Радянська економіка витратила значні ресурси, виробляючи товари, які вже були доступні на світовому ринку за нижчою ціною і кращою якістю. В УРСР українці стали нацією з власною політичною елітою та культурою. Еліта була компартійною, а культура «соціалістичним реалізмом», але це вже був потенціал для розвитку. «Відповідно Україна була неправильною периферією в неправильній імперії – водночас і колонією, і частиною метрополії»²⁴³. Постколоніальний дискурс важливіший з огляду на російську агресію проти України. Усі, хто визнає Україну своєю державою, незалежно від походження та релігії, є українцями. Міцнішають ці соціальні інститути, які відповідають глибинним суспільним потребам.

Західні держави добробуту були соціальними, але не соціалістичними. Наприклад, скандинавські суспільства були соціально однорідні, не мали заморських колоній та імперських амбіцій, традиційно були конституційними державами. СРСР та УРСР у його складі не відповідали жодному з цих критеріїв. Поява радянської моделі держави добробуту з усіма її вадами пом'якшила давні політичні протистояння, але й накреслила латентні прагнення до справжнього суверенітету і незалежності УРСР. Дисидентський рух був зорієнтований на досягнення цієї мети. Зрештою, наприкінці перебудови стало зрозуміло, що відповідальність за злочини комуністичного режиму несе сама політична система радикального лівацького утопізму заради міфічних перемог у майбутньому. Гласність зруйнувала монополію комуністичної партії на інформацію, її поширення та тлумачення.

Українська незалежність 1991 р. постала внаслідок компромісу умовних національних комуністів та національно-демократичної опозиції. Водночас цей вимушений компроміс максимально ускладнив процес посткомуністичної трансформації. Ціною було збереження міжетнічного миру в Україні.

Антикомуністичні революції у країнах соціалістичного табору змінили європейські frontiри та накреслили українську програму трансформації: 1. Створення правової держави; 2. Запровадження ліберальної демократії; 3. Формування моделі соціальної ринкової економіки; 4. Захист навколишнього середовища, що було особливо актуальним після чорнобильської катастрофи; 5. Вища якість життя та повернення до Європи. Посткомуністична спадщина стала частиною проблеми трансформації, а не її вирішенням. Після 1989 р. східноєвропейські країни втратили від 30 до 40 відсотків валового продукту. Першою повернулась до рівня 1989 р. у 1997 р. Польща. Іншим знадобилося більше часу і після 2000-х років. Проблемою України став путінізм як ідеологія пострадянського реваншу, яка перетворила Україну на зону цивілізаційного протистояння²⁴⁴.

Українська РСР була основою радянської економіки. Вона виробляла 17% валового продукту СРСР, залишаючись його внутрішньою колонією²⁴⁵. Майже

²⁴³ Там само. С. 395.

²⁴⁴ Ткаченко В.Н. Россия: беспутье агрессора. К., 2016. С.108.

²⁴⁵ Джайт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. К., 2020. С.698.

84% населення становили етнічні українці. Російська меншина мешкала переважно на промисловому Сході та у Криму. 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет оголосила право України на власні збройні сили та пріоритет власних законів. Поняття європеїзації об'єднало вимоги демократизації, приватизації, громадянського суспільства.

Розділ 7

Незалежна Україна: перебування цивілізаційної суб'єктності на фронтах між Європою та Євразією

Перетворення України ментальної на Україну реальну, народу – на націю, території – на державу було наскрізною смисловою віссю «довгого українського сторіччя» – двадцятого, яке завершилося відновленням незалежності України у 1991 р. Пройшов 31 рік з того часу, проте й досі Україна не набула чітких ознак сучасної цивілізованої держави і повноцінної, безумовної, незворотної суб'єктності. А підступна агресія Росії проти України і російсько-українська війна 2014–2022 рр. взагалі поставила під загрозу існування Української держави, її соборність та української нації загалом. Мало того, чи не єдиною характерною рисою національного розвитку стала перманентна криза, що охоплювала із самого початку новітнього українського державотворення практично усі сфери життя суспільства. Основні джерела її походження – це відсутність позитивного, успішного досвіду державності в минулому і державної стратегії та політичної тактики й філософії на новому історичному етапі українського державотворення в умовах динамічної глобалізації світу.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України стало порубіжним фактом національної історії. Українському суспільству було потрібно реалізувати різноманітні завдання. Серед цих завдань – трансформація традиційного радянського суспільства у національне європейськи орієнтоване українське суспільство. Після проголошення незалежності відбувся перехід від індустріальної економіки до доби кредитних карток. Публічний простір перетворився на ринковий. Відбувалась прихована приватизація прибутків і «націоналізація» збитків. Економічна криза та відсталість не поважають фронтів і будь-яких кордонів. Досить інтенсивно нові фронти виникали за умов посткомуністичної трансформації.

Україна швидко визначилась з пріоритетністю європейського інтеграційного проєкту. В міру визначення Євросоюзу щодо прийняття до свого складу країн Центрально-Східної Європи формувалась євросоюзівська політика щодо України. Верховна Рада УРСР 25 грудня 1990 р. ухвалила постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет у сфері зовнішньополітичних зносин», де було поставлено завдання залучення України до європейських процесів. У жовтні 1993 р. в Києві було відкрито представництво Комісії Європейських Співтовариств, а у липні 1995 р. у Брюсселі відкрито представництво України.

14 червня 1994 р. у Люксембурзі було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами. У липні 1996 р. ЄС визнав Україну країною з перехідною економікою. 5 вересня 1997 р. відбувся перший саміт Україна – ЄС. 11 червня 1998 р. була затверджена Стратегія інтеграції України до ЄС.

10 грудня 1999 р. Європейська рада затвердила Спільну стратегію ЄС щодо України. Вона передбачала набуття Україною статусу члена СОТ, реалізацію Угоди про партнерство і співробітництво, створення зони вільної торгівлі України – ЄС, набуття Україною статусу асоціації з ЄС. 11 березня 2003 р. було оприлюднено доповідь Європейської Комісії «Розширена Європа – нове сусідство: новий формат для відносин з нашими східними і південними сусідами».

12 травня 2004 р. була опублікована доповідь Європейської Комісії «Європейська політика сусідства. Стратегічна доповідь». 24 жовтня 2006 р. було затверджено регламент про створення інструменту європейського сусідства і партнерства. У цих документах викладені принципи, склад учасників, зміст і механізми здійснення європейської політики сусідства. Звичайно, ЄС зацікавлений, аби вздовж його кордонів не виникали проблеми, пов'язані зі збройними конфліктами, слабким державним управлінням, організованою злочинністю. Розширення ЄС не повинною було привести до виникнення нових розподільчих ліній у Європі. Головний принцип відбору учасників європейської політики сусідства – це повага до цінностей демократії і дотримання прав людини. Суттєво зростає роль політичного співробітництва. Зміст європейської політики сусідства стосується усіх трьох опор європейської інтеграції. Було підтверджено, що програма європейського сусідства і розширення ЄС – це різні процеси. Сам факт участі європейських держав у цій політиці не визначає наперед їхні майбутні відносини з ЄС.

Поступово наповнювався портфель галузевих угод. 23 липня 1999 р. була підписана угода про співробітництво між урядом України і Євратомом у галузі ядерної безпеки, 25 грудня 2002 р. була підписана угода про наукове та технологічне співробітництво, 25 травня 2004 р. підписана угода між Національним банком України та Європейським центральним банком, 13 червня 2005 р. була підписана угода про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС із врегулювання криз, 18 червня 2007 р. угода між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз, 18 червня 2007 р. угода про реадмісію осіб.

Свої лінії фронтирів накреслювались всередині Євросоюзу. 1 січня 1999 р. безготівковий євро ввели 11 країн ЄС: Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Ірландія, Іспанія, Португалія, Фінляндія, Австрія. За межами монетарного союзу вирішили залишитись Велика Британія, Данія, Швеція. В 2000 р. до зони євро приєдналась Греція. З 12 нових країн-членів, які приєднались до ЄС в 2004-2007 рр., першою євро ввела в 2007 р. Словенія, 2008 р. це зробили Кіпр і Мальта, 2009 р. Словенія, 2011 р. Естонія. Решта поки що залишаються поза монетарним союзом.

1 травня 2004 р. до ЄС приєдналися відразу 10 нових держав-членів: Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Кіпр,

Мальта. 1 січня 2007 р. членами ЄС стали Болгарія і Румунія. У 2013 р. (до виходу Британії) 28-м членом ЄС стала Хорватія. Офіційними претендентами на членство є Північна Республіка Македонія (з 2019 р.), Чорногорія, Туреччина (з 1999 р.), Албанія, Сербія, Боснія і Герцеговина (з 1995 р. під фактичним протектором ЄС), можливо Косово (лютий 2008 р. визнано більшістю країн ЄС). Відмовилась від ідеї вступу Ісландія.

Переговори про підготовку тексту Угоди про асоціацію розпочалися 5 березня 2007 року. Нарешті 22 липня 2008 р. на пропозицію Франції було визначено цю назву майбутньої угоди. Протягом 2007–2012 рр. було проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у рамках 3 робочих груп: з політичного діалогу, зовнішньої і безпекової політики, з юстиції, свободи та безпеки, з економічних, секторальних питань та розвитку людського потенціалу. Також відбулося 18 раундів переговорів щодо умов створення зони вільної торгівлі.

30 березня 2012 р. Угода про асоціацію була парафована. Текст угоди українською мовою був опублікований 20 червня 2013 р. на сайті Комітету з європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційне підписання тексту Угоди про асоціацію було заплановано 28 листопада 2013 р. у Вільнюсі.

Угода про асоціацію складається з преамбули, семи частин, 43 додатків та 3 протоколів. Зокрема, у преамбулі закріплюються принципи асоціації, передусім забезпечення прав людини та основних свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. Розділ «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ та політики безпеки». Визначено формати політичного діалогу: самітів, зустрічей на міністерському та інших рівнях. Серед ключових напрямків політичного співробітництва є забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму. У частині угоди «Юстиція, свобода і безпека» визначені напрямки взаємодії у зазначених сферах. Важливою метою співробітництва є забезпечення верховенства права, незалежності судової системи. Також передбачено взаємодію у запобігання нелегальній міграції. Окремі статті присвячені створенню належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном. Передбачено поглиблення співробітництва з метою запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі є невід'ємною складовою Угоди про асоціацію і передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та до певної міри робочої сили. Частина угоди «Економічне та секторальне співробітництво» містить положення щодо гармонізації українського та європейського законодавства, відповідного інституційного реформування в Україні (енергетика, включно з ядерною, транспорт, захист навколишнього середовища, промислова політика та підприємництво, сільське господарство, оподаткування, статистика, надання фінансових послуг, туризм, аудіовізуальна політика, космічні дослідження, охорона здоров'я, науково-технічна співпраця, культура, освіта). Частина

угоди «Фінансове співробітництво» окреслює механізм отримання Україною фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності й використання коштів. Відповідно до розділу угоди «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» передбачається запровадження нових форматів та рівнів співробітництва між Україною та Євросоюзом після остаточного набуття чинності Угодою про асоціацію. Зокрема, має бути створено Раду та Комітет асоціації, Парламентський комітет асоціації. З метою долучення до реалізації угоди громадянського суспільства буде створена Платформа громадянського суспільства. Заради забезпечення належного виконання угоди має бути впроваджений механізм моніторингу та врегулювання спорів, які можуть виникати у ході виконання Угоди. У зв'язку з необмеженим терміном дії Угоди передбачено можливість її перегляду, у тому числі щодо цілей протягом п'яти років від набрання нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою Сторін.

Слід зазначити, що змістовно Угода про асоціацію з Україною відрізняється від угод про асоціацію, які Євросоюз на початку 1990-х рр. підписував з країнами Центральної Європи, які готувалися до вступу в ЄС, або з країнами Близького Сходу, Північної Африки та Латинської Америки, які не мають жодних шансів на вступ до ЄС²⁴⁶.

Угода про асоціацію апріорі стала фактом і чинником вирішального цивілізаційного вибору України. Це й обумовило з боку Росії геополітичну, військову і політичну конфронтацію навколо її остаточного підписання та імплементації. 21 листопада 2013 р. у неконституційний спосіб Кабмін України ухвалив рішення призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Аби змінити це рішення уряд М. Азарова вимагав від Євросоюзу 20 млрд євро фінансової допомоги²⁴⁷. До самого вільнюського саміту політики ЄС сподівалися, що угода буде підписана. Адже на їхню думку, усі виграють, якщо «житимуть в інтегрованому континенті, на якому не буде ліній поділу»²⁴⁸.

19 грудня 2013 року Рада Європейського Союзу на рівні глав держав і урядів розглянула українське питання. У «Висновках Ради» у розділі VI (Міжнародні відносини) пункт 48 постулює: «Європейський Союз підтримує волю підписання з Україною угоди про асоціацію, що включає поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі, як тільки Україна буде готова. Європейська Рада закликає до поміркованості, дотримання прав людини і базових прав, а також до демократичного розв'язання політичної кризи, що реалізувало б прагнення громадян країни. Європейська Рада підкреслює право всіх суверенних держав на прийняття власних рішень у сфері закордонної політики без зовнішнього тиску»²⁴⁹. Насправді РФ не тільки анексією Криму, а й системою антиукраїнською політикою намагалась стримувати цей процес.

²⁴⁶ Günter Heydemann, Karel Vodicka (Hrsg.). Vom Ostblock zur EU. Systemtransformationen 1990-2012 im Vergleich. Göttingen, 2013. S.280.

²⁴⁷ Süddeutsche Zeitung. 2013. 12 Dezember. S.1.

²⁴⁸ Ж.М. Баррозу, Г. ван Ромпей. Від євроінтеграції виграють усі. День. 27 листопада 2013. С.3.

²⁴⁹ Голос України. 2013. 24 грудня. С.13.

20 березня 2014 р. прем'єр-міністр України А.Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Європейців переконували, що провал демократії в Україні означатиме фіаско всієї східно-європейської політики Євросоюзу. 27 червня 2014 р. у Брюсселі Президент України П. Порошенко разом з лідерами Грузії і Молдови підписав економічну частину Угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р. у розпалі боїв на Донбасі зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, Росії, ФРН і Франції. Однак Росія не відмовилася від прямого втручання у внутрішні справи України. Тому 17 липня 2014 р. США і ЄС запровадили часткові економічні санкції проти Росії. Утім, Кремль не відмовився від спроб нав'язати Україні виконання Мінських угод як інструменту «федералізації» та використання «ЛДНР» як засобу стримування європейських та євроатлантичних інтеграційних прагнень України.

1 вересня 2017 р. після завершення процедури ратифікації 27 (Британія після референдуму 23 червня 2016 р. готувалась до виходу з ЄС) країнами-членами ЄС набула чинності Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Планували до 2025 р. імплементувати до українського національного законодавства 426 законодавчих актів Європейського Союзу²⁵⁰.

У 2019 р. в преамбулу Конституції України було внесено доповнення щодо стратегічного зовнішньополітичного курсу держави на вступ до ЄС і НАТО. Аби зупинити цей процес, РФ готувалась до силового вирішення «української проблеми». Президентські вибори в Україні навесні 2019 р., здавалось, відкрили такі можливості.

24 квітня 2019 р. Путін ухвалив рішення про видачу російських паспортів у «ЛДНР». Україна не визнала російські паспорти на Донбасі та закликала ЄС не обмежуватися персональними санкціями у справі російських паспортів на Донбасі. Меркель і Макрон розкритикували РФ за спрощення видачі російських паспортів українцям²⁵¹. Завданням для команди Зеленського було домогтися на міжнародному рівні визнання Росії воюючою стороною, не існувало передумов для завершення війни адже російська політика не має нічого спільного із західними цінностями.

У Гаазькому міжнародному арбітражі Україна вимагала визнати, що Керченський міст Росія побудувала незаконно²⁵². 8 липня 2019 р. у Києві відбувся 21-й саміт Україна – ЄС. Припускали відновлення тристоронніх газових переговорів у вересні²⁵³. На думку К. Волкера, російська агресія допомогла

²⁵⁰ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейського співтовариства з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

²⁵¹ День. 25 травня 2019. С.3.

²⁵² Україна домагається в Гаазі розгляду справи по суті порушення Росією міжнародного морського права. Україна молода. 12 червня 2019. С.1.

²⁵³ Голос України. 5 липня 2019. С.14.

згуртувати Україну як державу, «національна ідентичність в Україні сильніше ніж будь-коли; прозахідна, про європейська, пронатовська ідентичність в Україні теж сильніше ніж будь-коли»²⁵⁴.

Директор Польського інституту міжнародних відносин Славомір Дембські зазначав, що «ЄС шукає компроміс коштом України, а не власним коштом, аби залагодити конфлікт на Донбасі. Україна має дати раду олігархам і не ставати мостом між Росією та Європою. По мосту над головами людей ходять армії, а Україна хоче бути частиною Європи, тому вона має визначити власні червоні лінії»²⁵⁵.

23 вересня 2019 р. на Генеральній Асамблеї ООН В. Зеленський попередив присутніх, що «ніхто з вас не може відчувати себе в безпеці, доки триває війна в Україні»²⁵⁶. 15 жовтня 2019 р. українська сторона у Мінську висунула «ДНР-ЛНР» чіткі вимоги: саморозпуску і відмови від рубльової зони. Українська сторона вимагала виведення російських військових формувань і повного відновлення контролю за кордоном. Україна мала залишитись унітарною державою²⁵⁷. Україна вимагала, аби миротворці ООН отримали контроль над кордоном «ДНР-ЛНР» з РФ до виборів там, бойовики мали бути роззброєні ОБСЄ, вибори повинні були проводитись за законами України без участі неамністованих бойовиків, участь у виборах мали брати українські національні партії, під амністією потрапляють мирні жителі, а не бойовики, тільки після визнання виборів демократичними відновлюють соціальні виплати жителям «ЛДНР». Директор НІСД О. Литвиненко оприлюднив тези щодо стану і перспектив українсько-російських відносин. Зазначалось, що «українсько-російські відносини є складовою процесу розпаду Російської імперії. Ставлення до Росії є формоутворюючим для української політики. Завдання шкоди РФ – можливий інструмент, але не зміст української політики. Побудова миру на Донбасі – інструмент зменшення ризиків загострення з РФ. Добросусідські відносини можливі після повного відновлення територіальної цілісності України»²⁵⁸. Французький інтелектуал Р. Глюксман мріяв, «щоб глави держав і урядів деяких країн ЄС мали таке саме бачення Європи, яке демон-стрували люди, котрі вийшли на Євромайдан»²⁵⁹. Державний департамент США заявив, що «Сполучені Штати підтверджують свою непохитну підтримку суверенітету й територіальної цілісності України напередодні саміту в «нормандському форматі», запланованого на 9 грудня за участі України, Франції, Німеччини й Росії»²⁶⁰. Україна відстояла свої позиції на зустрічі в Парижі у грудні 2019 року.

²⁵⁴ «Росія продовжує залишатися головним двигуном цього конфлікту». Голос України. 17 серпня 2019. С.4.

²⁵⁵ День. 10 вересня 2019. С.1.

²⁵⁶ Достойний виступ. День. 26 вересня 2019. С.1.

²⁵⁷ Наша дипломатія має свої вимоги. Урядовий кур'єр. 16 жовтня 2019. С.1.

²⁵⁸ 13 тез щодо українсько-російських відносин. <https://www.ua.interfax.com.ua/news/interview/624576.html>

²⁵⁹ Урядовий кур'єр. 23 листопада 2019. С.1

²⁶⁰ США висловили підтримку нашій країні напередодні «нормандського» саміту. Голос України. 29 листопада 2019. С.1.

Натомість Путін робив заяви «про корінні руські землі на Україні», на які не реагували європейські інститути²⁶¹. Міністр закордонних справ Д.Кулеба зазначав, що «Угода про асоціацію з ЄС на тлі російської агресії допомогла нашій економіці вижити, стати на ноги, і тепер саме ЄС наш найбільший торговельний партнер»²⁶².

10 березня 2020 р. на тлі падіння курсу карбованця і коронавірусу Дума ухвалила поправку до Конституції, яка давала можливість Путіну знову обиратись у 2024 році²⁶³. Українська дипломатія почала готуватись до створення міжнародної платформи щодо Криму.

8 жовтня 2020 р. президент України В. Зеленський підписав угоду з Британією, яка після «BREXIT» замінила для Британії Угоду про асоціацію України з ЄС. Лунали пропозиції посилювати превентивні санкції проти Росії, аби зупинити ймовірну агресію.

6 листопада 2020 р. кандидат від Демократичної партії Дж. Байден переміг на президентських виборах у США. На цьому тлі МЗС України наголошувало на тому, що гіпотетичне розміщення російської ядерної зброї у Криму порушує Договір про нерозповсюдження ядерної зброї²⁶⁴. Утім росіяни продовжили жити ілюзією «повернення» України до імперії²⁶⁵.

2 березня 2021 р. Зеленський і президент Європейської ради Шарль Мішель відвідали Донбас. Росія визнала Україну ворожою щодо себе країною. 21 березня 2021 р. керівник офісу президента України В. Зеленського А. Єрмак виступив проти плану Д. Козака щодо виконання запропонованого 8 лютого 2021 р. документа під назвою «Ключові кластери по реалізації мінських угод»²⁶⁶. Путін не хотів переговорів із Зеленським, який «не виконав» паризькі домовленості грудня 2019 р., розгромив фінансово-медійну імперію В. Медведчука.

13 квітня 2021 р. президент США Дж. Байден зателефонував Путіну та запропонував зустрітись у третій країні. Україна констатувала, що Росія концентрувала війська по периметру кордону. Байден, готуючись до женевської зустрічі з Путіним, запевняв, що «ми єдині у вирішенні викликів Росії щодо європейської безпеки»²⁶⁷.

²⁶¹ Світлана Чорна. Нагадування Путіну: Коли кияни біля Святої Софії зустрічали послів, Москви ще не було. Голос України. 24 грудня 2019. С.9.

²⁶² Урядовий кур'єр. 7 березня 2020. С.1.

²⁶³ Держдума підтримала «обнуління» президентських термінів Путіна. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2893193-derzduma-pidtrimala-obnulenna-presidentskih-terminiv-putina.html>

²⁶⁴ Заява МЗС України з нагоди 26-ї річниці підписання Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї // <https://www.mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukraini.html>

²⁶⁵ Олександр Литвиненко: «У Росії не розуміють, що український націоналізм переміг» // <https://www.niss.gov.ua/news/statti/olexandr-litvinenko-u-rosii-ne-rozumiyut-scho-ukrainskiy-nacionalism-peremig>

²⁶⁶ Єрмак: Україна не погоджується на нові пропозиції Козака по Донбасу // <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/21/7287372/>

²⁶⁷ Байден перед візитом в Європу заявив о піддержке Украины. https://www.lb.ua/world/2021/06/06/486413_bayden_pered_vizitom_ievropi.html

12 липня 2021 р., коли президент України В. Зеленський у Берліні вів переговори з канцлером ФРН А. Меркель, Путін опублікував статтю «Про історичну єдність українців і руських», де наголосив, що Захід більше не влаштовує теза Кучми, що «Україна не Росія», а хоче перетворити Україну на АнтиРосію, що Росію не влаштовує²⁶⁸. Насправді Путін міжнародне право підмінив викривленим тлумаченням історії.

30 липня 2021 р. президент України В. Зеленський на засіданні РНБО затвердив стратегію зовнішньополітичної діяльності України. Наголошувалось, що Україна не належить до російської сфери впливу, а її членство в ЄС і НАТО об'єднає Захід²⁶⁹. 23 серпня 2021 р. «Кримська платформа», яка відбулася за участю усіх країн-членів ЄС, ухвалила декларацію про деокупацію Криму. Росія, плануючи анексію Криму та гібридну агресію проти України, розраховувала на те, що Європейський Союз швидко не вивчить уроки своїх балканських помилок та залишатиметься розділеним у питанні спільної зовнішньої політики щодо російської гібридної війни проти України. Впродовж 2014-2022 рр. російська дипломатія докладала максимум зусиль, аби грати на протиріччях всередині Європейського Союзу. Російська політика на цьому етапі полягала у визнанні факту європейських санкцій за анексію Криму з блокуванням інституційних контактів на рівні ЄС – Росія. Нейтралізація такої політики, вважали російські еліти, була можлива шляхом активізації двосторонніх відносин з окремими країнами-членами ЄС. Кремль фактично поділив країни ЄС за критерієм критичного ставлення до Росії на умовні три групи: 1) найбільш послідовно «антиросійські» налаштовані; 2) «нейтральні» зі схильністю до «конструктивної» політики в окремих секторальних питаннях; 3) готові до більш активної співпраці в обхід санкцій. У першій групі російська дипломатія бачить Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Чехію. З цими країнами Кремль має напружені конфліктні відносини. У другу групу входять лідери Європейського Союзу Німеччина (з якою реалізований стратегічний проект газопровід «Північний потік-2»), Франція (традиційно має російський сентимент), Данія, Швеція, Фінляндія (скандинавські країни так і не заблокували побудову газопроводу на Балтиці), Італія (є акціонеркою газопроводу «Південний потік»), Іспанія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург (знає збитків від санкцій проти РФ у своїй банківській системі), Словенія, Хорватія, Болгарія, Румунія, Мальта, Ірландія. Останнім часом балканська частина цих країн (Болгарія, Румунія, Хорватія) мають більш напружені відносини з РФ. Третя група найбільш проблемна для спільної зовнішньої політики ЄС та перспективна для Росії. Це Австрія (австрійські фірми беруть участь у модернізації інфраструктури у окупованому Криму), Угорщина («Росатом» побудував атомну станцію «Пешт»), Греція, Кіпр (мають православні сентименти до РФ). Однак

²⁶⁸ Стаття Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев». <https://www.kremlin.ru/events/president/news/66181>

²⁶⁹ Україна є частиною Заходу: НАТО та ЄС мають сприймати її саме так. <https://www.mfa.gov.ua/news/avtorska-stattya-ministra-zakordonnih-sprav-ukraini-dmitrakulebi-dlya-vidannya-foreign-affairs-usa>

показово, що попри спроби Росії мотивувати насамперед Угорщину, Австрію до накладення вето на продовження режиму санкцій проти РФ за анексію Криму, ці зусилля зазнають невдачі. Навіть країни, які отримують певні переваги від продовження торговельно-економічного співробітництва з Росією, виявляються неготовими до відкритого порушення принципу консенсусу щодо ухвалення принципових зовнішньополітичних рішень Європейського Союзу. Насамперед тому, що сучасні неспокійні часи чергової трансформації міжнародної системи вимагають від середніх і малих за кількістю населення і політичним потенціалом країн Євросоюзу політичного реалізму та відповідальності. Надто ризикованими можуть бути гіпотетичні перспективи автономного плавання у бурхливих водах міжнародної політики. Анексія Криму показала, що РФ відкрито нехтує міжнародним правом та готова силовими засобами переглядати існуючі кордони в Європі. Російська гібридна війна проти України є надто чутливим питанням сучасних міжнародних відносин, аби середні і малі країни ЄС почувались у безпеці без європейської солідарності та відповідальності. Тому в інтересах цих країн не провокувати розколи і непорозуміння всередині Європейського Союзу щодо такого принципового питання, як порушення міжнародного права і загроза миру в Європі внаслідок анексії Криму та подальшої російської агресії проти України.

23 серпня 2021 р. засновниками «Кримської платформи» стали 44 держави, міжнародні організації та Європейський Союз. Варто звернути увагу на те, що консолідована позиція ЄС стала мотивом до орієнтації на Євросоюз країн, які ведуть переговори про вступ до Євросоюзу. Зокрема, міністрами закордонних справ були представлені Республіка Північна Македонія і Чорногорія. Косовська проблема завадила бути представленими на «Кримській платформі» Албанії і Сербії. Боснійські серби, боснійські мусульмани і боснійські хорвати також не досягли консенсусу щодо представлення на «Кримській платформі» Боснії та Герцеговини.

12 жовтня 2021 р. у Києві президент України В. Зеленський і голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляйен провели 23-тє засідання Ради асоціації Україна – ЄС. Обговорювали питання виконання угоди про асоціацію, пандемію та безпеку. Урсула фон дер Ляйен запевнила, що ці відносини мають залишатись «амбіційними».

15 листопада 2021 р. Путін підписав указ «про надання гуманітарної допомоги окремим районам Донецької і Луганської областей України», відповідно до якого фактично економічно приєднав їх до РФ. 24 листопада 2021 р. Євросоюз засудив укази Путіна про економічну інтеграцію ДНР-ЛНР до Росії як такі, що порушують суверенітет України. Путінська РФ живе за принципами експансії євразійської імперії. З функціонального погляду це спецслужба, яка має державу. В економічній системі відкритого доступу замість ренти фігурують прибутки, а можливість їх заробити регулюють не привілеї для меншості, а права для всіх. Головною умовою такого переходу є наявність незалежних від держави життєздатних інститутів, здатних стимулювати еліти відмовитись від монополії на економіку.

24 лютого 2022 р. після визнання «незалежності ЛДНР» Путін розпочав чергову фазу агресії проти всієї території України. Реваншизм путінізму полягає у тому, що він живе історичними міфами, зокрема, йдеться про твердження німецького публіциста П. Рорбаха, «той, хто має ключі від Києва, контролює Росію»²⁷⁰. Тільки у такому разі РФ з «великої» євразійської імперії перетворюється на маленьку Московію. Але ця ідеологія «русского мира» обґрунтовує вбивство мільйонів людей заради «історичної необхідності» збереження російської імперії у черговій спробі воєнної колонізації українських земель. Путін сприймає «антиросійськість» за головний маркер справжнього європейського характеру України. Історична спадщина не може підміняти собою міжнародне право. Путінська війна нав'язує цінності виживання замість цінностей самовираження. Українська незалежність є свободою від Росії і радянського минулого. Путінська війна проти України це і війна проти ліберальної демократії та проти нового піднесення Заходу, який був би здатний у такому разі модернізувати за ліберально-демократичним зразком російську автократію. Саме це російський правлячий режим розглядає як загрозу своєму існуванню.

23 червня 2022 р. Європейський Союз визнав Україну і Молдову країнами-кандидатами на членство в ЄС. Станом на початок квітня 2022 р. 27 країн-членів Євросоюзу постачали зброю Україні та запровадили торговельно-економічні, фінансові, персональні санкції проти РФ. Відповідно РФ оголосила всі ці країни недружніми. Нейтральні країни ЄС, такі як Фінляндія і Швеція, реагуючи на російську війну проти України, подали заявки на вступ у НАТО. Особлива консолідуєча роль у альянсі досі належить США.

Після перемоги у травні 2022 р. на президентських виборах у Франції Е. Макрона активізувалася робота міжурядової конференції щодо реформування Євросоюзу. Серед пропозицій, які розглядаються, є створення «Об'єднаних збройних сил» Євросоюзу та посилення транснаціональних підрозділів. Наразі Євросоюз не має стратегічної мети цілком замінити НАТО в ролі головного гаранта європейської безпеки. Натомість РФ має стратегічну мету розколоти ЄС і НАТО зсередини та послабити євроатлантичну оборону. Тому Європейський Союз в євроатлантичній системі безпеки виконує функцію європейського флангу НАТО. Символом цього можна вважати зустріч міністрів оборони країн НАТО і ЄС 27 квітня 2022 р. на німецькій військовій базі «Рамштайн», де були ухвалені історичні рішення про перехід збройних сил України на стандарти НАТО. Це стає частиною великої стратегії, під якою розуміють здатність держави гармонізувати свої цілі із реальними можливостями²⁷¹. Український наступ 31 серпня – 11 вересня 2022 р. сприяв звільненню Харківської області від російських окупантів. НАТО та ЄС декларували намір підтримувати Україну до остаточної перемоги над автократичною РФ.

РФ відверто шантажує Німеччину і Францію перспективою війни на виснаження України. Відкритим залишається питання, наскільки Євросоюз здатен

²⁷⁰ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С.225.

²⁷¹ John Lewis Gaddis. On Grand Strategy. New York, 2018. С.151.

витримати цей шантаж. Адже постачання американської оборонної зброї українській армії Кремль фактично розглядає як привід для розширення військової агресії на Донбасі з метою пробиття сухопутного коридору до Криму. Зрозуміло, що такий сценарій остаточно руйнує систему безпеки Євросоюзу, позаяк загрожує припиненням постачання газу та напливом біженців із України. Російська війна в Україні перешкоджає китайській економіці стати першою у світі. Побоюючись надмірного посилення Китаю, Захід ще більше не хоче територіального розпаду РФ. Може йтися про висунення передумов зняття санкцій з РФ у разі демократизації режиму та децентралізованої моделі федералізму, наприклад, на перехідному етапі близькому до конфедерації. Формування постялтинської системи міжнародних відносин відбувається у складних умовах багатополярного протистояння у взаємозалежному світі.

Висновки: прикладне значення для державної політики

Можливості прикладного використання тез та аргументів аналітичної доповіді стосуються наступних сфер державної політики:

1) Державної інформаційної політики, зокрема, щодо аргументованого спростування наративів російської пропаганди стосовно українського державотворення в ХХ та на початку ХХІ століть. Понад тридцять років РФ сприяла поглибленню соціокультурних ліній розколу в українському суспільстві. Кожна виборча кампанія після 1999 р. була заточена на формування «фронтирів» за мовною, релігійною, регіональною ознаками. Ідеологічно важливим фронтом завжди були історичні сюжети як загального концептуального бачення національної історії України, так і її ключових епох (Київської Русі, доби Речі Посполитої, виникнення та розвитку козацької держави, новітньої боротьби за незалежність України від Мазепи до Грушевського, Петлюри і Бандери). Протидія російським інформаційним кампаніям в Україні, як правило, наштовхувалась на спекуляції навколо плюралізму думок та демократичних традицій.

2) Державної історичної політики у сфері концептуального осмислення політики пам'яті та інтеграції української національної історії до європейського історичного процесу.

3) Культурної дипломатії, зокрема, щодо взаємодії структур українського громадянського суспільства з європейськими мережами культурної дипломатії, наприклад, щодо розвитку транс-регіонального та мета-регіонального культурного співробітництва. Адже у постмодерному світі зони цивілізаційних фронтів, такі як іспанська Каталонія, італійські Ломбардія та Емілія-Романья, французькі регіони Рона-Альпи, Іль-де-Франс, Південна Німеччина та Австрія, Швейцарія, бельгійська Фландрія та Люксембург становлять ядро європейського економічного постіндустріального розвитку. Нагадаємо, що фронтири зберігаються щодо європейської соціальної моделі, яка має власні варіації від «рейнсько-католицької» до «протестантсько-англосаксонської» моделей. Попри це, Євросоюз залишається консолідованим щодо підтримки України. Українському суспільству притаманна багатоманітність, толерантність і здат-

ність до самоорганізації. Ці риси є підставою для розвитку в Україні консолідаційної демократії, побудованої на залученні різних спільнот до вироблення державної політики з метою інтеграції України у глобальний світ. Водночас така демократія без усталених правил та ефективних інститутів громадянського суспільства не може вижити у світі деспотій. За цих обставин повинна відбутися національна консолідація заради збереження, відтворення і зміцнення української політичної нації у жорсткому світі глобальної конкуренції.

4) Щодо розробки стратегії прискореної інтеграції України до Європейського Союзу. Розуміння специфіки фронтирів, які існують в Євросоюзі, важливе для початку офіційних переговорів про вступ України до ЄС. Утім, існуюча практика таких переговорів свідчить, що їхня ефективність та успішність залежать від готовності обох сторін до досягнення прагматичного результату. РФ намагається використати свої лобістські структури в країнах ЄС з метою протидії консолідованій підтримці України та недопущення української європейської та євроатлантичної інтеграції.

Рекомендації

Проведений науковий аналіз дає підстави сформулювати наступні рекомендації.

1) Постійної підтримки потребують детальні дослідження національної історії як соціокультурного фундаменту відтворення і розвитку української модерної нації. Водночас, задля умонтування України у всесвітньо-історичний, глобальний контекст необхідне вивчення глобальних трендів і місця України у світі, який динамічно змінюється. Зокрема, пріоритетом мають стати дослідження європейського минулого і майбутнього України, особливо з огляду на надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Також слід звернутися до вивчення регіональних та глобальних процесів у інших частинах світу, які неминуче зачіпають й Україну. Водночас важливим є вироблення нової моделі фронтиру для України, щоб позбутися статусу держави з економічною і соціальною структурою, повністю залежною від імпорту енергоресурсів та розвитку аграрного сектору і ВПК. У зв'язку з цим важливішою є розробка дієвих механізмів інтеграції українського соціуму і європейської модернізації країни і суспільства. Невивчені уроки історії повторюються, не дозволяють подолати тягар минулого і стримують розвиток. Досвід минулого не може замінити політичної відповідальності влади і суспільства за актуальні рішення та реальні дії.

2) Необхідно тактично і стратегічно блокувати в національному інформаційному просторі перманентні спроби суб'єктів інформаційно-психологічних війн роз'ятрювати історичні соціально-психологічні травми. Російська пропаганда систематично «закликає» Польщу, Угорщину, Румунію до територіального поділу України, що потребує відповідної не тільки інформаційної реакції, а й систематичної роботи в контексті українсько-польського, українсько-угорського, українсько-румунського історичного примирення та конструктивної співпраці заради спільного європейського майбутнього.

3) Російська агресія проти України 2014-2022 рр. перетворила Україну на фронтір між глобальною демократією та авторитарно-тоталітарними режимами. Нормальне функціонування у цьому стані держави і суспільства можливе за умов адаптації до постмодерних соціально-політичних практик, пов'язаних із мережевим та кластерним підходами до організації та менеджменту державного управління.

4) Україна стала форпостом і фронтіром євроатлантичної системи безпеки. Членство України в НАТО та Євросоюзі має бути передумовою для ефективної роботи міжнародних контрольних механізмів, які повинні забезпечити денацифікацію, демілітаризацію, децентралізацію та демократизацію політичного простору колишньої «РФ».

5) Необхідно продовжити системну роботу української дипломатії з країнами-членами Євросоюзу з метою сприяння їхній консолідації, спрямованій на послідовну й довготривалу підтримку України. Досягати цієї мети непросто, адже демократичні зміни правлячих коаліцій у державах ЄС не виключать прихід до влади популістських і проросійських політичних сил. Зрозуміло, що російська дипломатія, своєю чергою, докладатиме максимум зусиль, аби зруйнувати єдність держав-членів Європейського Союзу, зокрема для того, щоби їхнє ставлення до України не було таким консолідованим. Це означає, що треба бути готовими до інформаційно-психологічного, дипломатичного, енергетичного, торговельно-економічного протистояння російським зусиллям щодо блокування спільної політики Євросоюзу у питанні засудження анексії Криму. З цією метою варто використовувати усі існуючі формати додаткової взаємодії з ЄС та його країнами-членами, тобто не тільки дипломатичну рамку європейської асоціації, «Асоційованого Тріо», «Східного партнерства», а й «Центральноєвропейської ініціативи», «Тримор'я», «Організації з безпеки і співробітництва в Європі», «Організації Чорноморського економічного співробітництва», «Вишеградської четвірки». Тільки систематичні та системні дипломатичні зусилля, спрямовані на ефективну діяльність країн-учасниць «Кримської платформи», здатні зрештою дати позитивний синергетичний ефект.

6) Україна є економічним фронтіром між бідними і багатими країнами Євросоюзу. Ця тема також залишається «улюбленою» для російської пропаганди. Відновлення економіки України після перемоги над РФ має стати стимулом для зростання економіки країн Європейського Союзу, взаємного технологічного та постіндустріального оновлення та інновацій. Заради консолідації демократії важливо захистити працівників, які не мають надійної роботи. Стабільна ліберальна демократія можлива лише за гарантованого добробуту. Однак російська війна проти України мабуть надовго закінчила епоху добробуту та надмірного споживання. Екологічна ощадливість та ресурсне відновлення можуть стати внеском України до постіндустріальної економіки Європейського Союзу.

Аналітична доповідь

**Степан Васильович Віднянський
Олександр Євгенович Лисенко
Андрій Юрійович Мартинов**

**Український проєкт. Цивілізаційні фронтири
та соціокультурні екстрими ХХ – початку ХХІ століть**

Комп'ютерна верстка — *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 30.11.2022 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 9,6. Обл.-вид. арк. 10,4.

Наклад 300 прим. Зам. 16. 2022 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.